

8956/92

IOAN AL. BRĂTESCU-VOINEȘTI

IN SLUJBA PĂCEI

EDITURA „CARTEA ROMÂNEASCĂ”, BUCUREȘTI

IN SLUJBA PĀCEI

IOAN AL. BRĂTESCU VOINEȘTI

Inv. A. 62. 745

IN SLUJBA PĂCEI

(SCRISORI)

229644

Dacă te-ai hotărât să spui
adevărul, pregătește-te de
suferință.

4/50/14

EDIȚIA III-a

EDITURA „CARTEA ROMÂNEASCĂ”, BUCUREȘTI

Biblioteca Centrală Universitară
BUCUREȘTI
Cota 76963
Inventar 71504

10108/01

CONTROL 1953

B.C.U. Bucuresti

C71504

IN SLUJBA PĂCEI

Dragul meu,

Mi-a părut foarte rău că nu te-am găsit deunăzi, când am venit în orașul dimitale. Am fi petrecut un ceas frumos, stând de vorbă în pridvor, despre una, despre alta, ca'n vremea bună de altă dată.

Așa, am aflat că erai dus la București... M'a primit soția dimitale, m'a plimbat toată grădina, m'a tratat cu dulceață și cafea — și apoi cu mâna dumneaei m'a ajutat de m'am urcat în trăsură, după ce mi-a dat și un mănunchi de garoafe îmbătătoare pentru nevastă-mea, care mă roagă să-ți scriu, s'o săruți frumos din partea ei.

S'a făcut frumoasă de tot grădina, foarte frumoasă. Ai făcut bine de-ai desființat tufișurile care împiedicau vederea. Acum, așa, în fund cu dealurile pe care stă de streajă mânăstirea, cu munții sinilii care închid zarea, ai acolo un rai. Să trăiți și s'o stăpâniți sănătoși!

M'am mirat și mi-a părut rău, aflând dela soția dumitale, că te-ai fi înhămat la nu știi ce lucrare, privitoare la reformele politice, puse la cale de stăpânire. Mărturisesc că mă miră și mă mâhnește această hotărâre a dumitale; și, dacă am luat condeiul să-ți scriu această scrisoare, care prevăd că are să fie lungă, e ca să încerc să te abat dela această hotărâre, dacă se mai poate.

Ascultă sfatul unui prieten bun și mult mai în vârstă decât dumneata. Oricâte pagini vei fi scris în această privință, rupe-le și bagă-le în foc, fără codire și fără părere de rău — și întoarce-te la meșteșugul dumitale.

Mă cunoști în deajuns și știi că eu nu sunt dintre foarte numeroșii, care au, față de artiști, atitudinea de superioară protecție a boerului față cu lăutarul care-l amuză prin cântecele sale; — știi că eu nu sunt dintre cei ce socotesc politica cine știe ce îndeletnicire de semi-zei, la care nu s'ar putea pricepe un om ce se ocupă cu literatura. Dimpotrivă, tocmai pentru că am despre această îndeletnicire o idee foarte rea, te rog să urmezi pilda învățatului doctor pe care-l cunoști, și care, având și toată cultura și toată bunătatea și toată dezinteresarea și toată grija de judecata posterității, ce s'ar cuveni să

aibă orice om politic, — rămâne totuși la preocupările sale științifice, — deși atât prin naștere cât și prin avere, ar avea toată puțința să ocupe cele mai înalte situații politice.

Am simțit o mare bucurie, când i-am cetit scrisoarea adresată unui ziar, care-i vestea candidatura la un colegiu, scrisoarea prin care arăta că acel candidat era un omonim al lui, — că el nu vrea să intre în politică, pentru că l'ar stânjeni dela preocupările lui științifice. Mare dreptate are! Un om care poate lucra în domeniul artei, al științei, sau al gândirii, n'are ce căuta în politică. Dacă și-ar părâsi acele îndeletniciri, băgându-se în politică, ar săvârși o greșeală și un păcat. Ce l'ar putea îndemna s'o facă? Dorința de a-și sluji țara? Dar nu și-o slujește el mai bine și mai cu folos pe calea artei, a științei, sau a gândirii? Pasteur, Claude Bernard și-au slujit cu prisos țara, dar nu pe calea politică. Pe cine-l interesează în ce circumscripție au votat, sau dacă măcar votau? Lamark și Darwin și-au slujit minunat și țara și omenirea, nu pe calea politicei. Goethe a lucrat la măreția neamului lui, nu ca ministru la Weimmar, ci prin neperitoarea lui operă literară. Edison își slujește admirabil țara și întreaga omenire, nu pe calea politică, — și ar săvârși un

mare păcat și ar fi o mare pagubă, dacă și-ar părăsi, fie chiar numai în parte, în-deletnicirile științifice, făcând politică. Ar fi o degradare a activității lui. Cu ce s'ar putea compara faptul lui? Inchipuește-ți un muzicant, compozitor sau executant de seamă, care, încredințat de efectele educative ale muzicii, într'o bună zi ar zice: „vreau să lucrez pentru propășirea muzicii“, și în vederea atingerii acestui scop, ar înceta de a mai cânta sau de a mai compune și s'ar duce să se bage lucrător într'o fabrică de sacâz, să toarne sacâz în cutioare. Nu râde și crede-mă, că partea de contribuție a oamenilor politici de toate zilele la înfăptuirea progresului e tot atât de secundară, cât e pentru propășirea muzicii, partea lucrătorului care toarnă sacâz în cutioare.

Mi-ar părea adânc rău ca și inteligența dumatilă să fie confiscată de preocupările politice, așa cum din nenorocire e absorbită toată puterea intelectuală a pojghiței culte din țara noastră.

Ce îmbrânțește spre politică atâția oameni inteligenți, e ușor de înțeles. E pe de-o parte *ispita atotputerniciei*, ce dă oamenilor politici pasivitatea maselor și toleranța reciprocă a stăpânitorilor față de abuzurile ce săvârșesc când sunt la putere: — e pe de altă parte *ispita notorietății*

asurzitoare, ce le face presa, compusă în cea mai mare parte din lingușitorii stăpânilor de azi și lingușitorii stăpânilor de mâine; — și e mai cu seamă faptul că *politica reprezintă drumul celei mai slabe rezistențe pentru a ajunge în scurtă vreme la situațiuni mari.*

De aceia câți oameni de treabă nu cunoaștem și dumneata și eu, care nu vi-sează pentru copiii lor alt ideal, decât acela de a ajunge să joace un rol important în politică? Căci, în adevăr, ce se cere unui tânăr deșghețat, ca să poată atinge acest ideal? Oareșicare abilitate, oareșicare înlesnire la vorbă, — atâta cultură specială, câtă se cere pentru căpătarea unei diplome de licențiat, sau de doctor în drept, — atâta cultură generală, câtă plutește în atmosferă și câtă se poate câștiga din zilnica cetire a gazetelor politice, — o doză de îndrăsneală și de încredere în sine, — tot atâta lipsă de scrupul și de spirit autocritic și în sfârșit o bună doză de instinct de parvenire. Atât.

De aceea răul politicianismului se întinde neconținut. El există pretutindeni, în toate țările, dar nicăieri mai mult ca'n țările tinere ca a noastră, lipsită de tradiții culturale.

Aiurea, în țările înaintate, pe de-o parte o alcătuire socială mai bună, care micșo-

rează într'o măsură atotputernicia omului politic, — pe de altă parte universalitatea limbei, care dă omului, ce se ocupă de artă sau de știință, putința și a unei vieți materiale mai bune și a unei reputații mai întinse, — și în sfârșit o cultură mai serioasă, care produce rezultatul unei mai juste aprecieri a valorii diferitelor îndeletniciri, — fac mai ușoară rezistența împotriva atracției politice. Acolo, ajuns o personalitate în domeniul artei, al științei, sau al gândirii, un om n'are de ce aspira altă faimă, altă mărire. La noi, masa poporului fiind prea ignorantă, politica e drumul cel mai scurt către faimă și mărire.

La noi îi trebuie unui om, spre a nu se lăsa ademenit de politică, putința de a considera lucrurile în porțiuni mari de timp, pentru a-și da seama de netrăinicia notorietății oamenilor politici; îi trebuie o mare stăpânire de sine și o doză mare de înțelepciune, când vede, — cum zicea Carageale, — că „versurile admirabile ale cutărui mare poet, tipărite după moartea lui în ediție purgată, vor fi recitate în școli de micii dorobanți, iar ideile cutărui mic bărbat politic, purgate-nepurgate, vor fi aduse la îndeplinire cu ajutorul dorobanților mari de prin cazărmi“.

Dar pe dumneata, sunt încredințat că, ceea ce te împinge spre politică, nu e dorința ajungerii la o situație, nici goana după o notorietate ieftină, ci dorința sinceră de a conlucra la progresul țării.

Ei bine, îți repet, e o iluzie, o mare rătăcire, să crezi că pe calea politică ți-ai putea-o servi mai bine, decât pe calea literaturii; îți repet că oamenii politici sunt factori cu totul secundari ai realizării vreunui progres. Am mai vorbit noi adesea de lucrurile astea și ajunseseam să ne înțelegem.

Vrând să ne dăm seamă care e partea de contribuție a oamenilor politici la înfăptuirea progresului omenesc, căutasem mai întâi să ne punem de acord asupra înțelesului cuvântului *progres*, cuvânt de zeci de ori întrebuițat pe zi de fiecare, dar în atâtea diferite sensuri; și după lungi discuții ajunserăm la o încheere. Cum pe atunci notam regulat rezumatul discuțiilor noastre, într'unul din caetele mele, iată ce gădesc, în această privință. Îți transcriu:

* * *

Dacă îmbrățișăm cu mintea toată viața pământească dela ivirea ei și până azi, dacă ținem seama că singura dovadă a vieții, adică singura deosebire între ființe și lucruri se reduce la activitatea vieții-

toarelor; dacă ne gândim că activitatea însemnează cheltuire de energie, suntem nevoiți să constatăm că rostul vieții oricărei lighioane de pe lume, dela cea mai de jos pe scara zoologică până la om, se reduce în ultimă analiză la acela al unui mecanism ingenios, prin care se dă drumul, se restituie în sânul universului, energia adânc adormită în materia anorganică. În adevăr, plantele trăesc pe socoteala mineralelor, trezesc energia adormită în ele, îi dau o formă mai puțin stabilă, înlesnind restituirea ei în sânul naturii; acelaș lucru îl fac animalele, inclusiv omul. Toată activitatea viețuitoarelor, până și gândirea omenească, nu sunt altceva, decât forme ale procesului de restituire a energiei în sânul naturii. Parcă natura ar avea neconținut nevoie de o anumită cantitate de energie liberă, parcă energia ar avea tendința de a adormi, luând forma materiei anorganice și parcă viața ar fi meșteșugul ingenios prin care se împiedică această adormire. Fiecare ființă vie apare ca o pirotecnie, care fabrică neconținut explozibile, pe care le cheltuiește, restituind astfel energie liberă în sânul naturii.

Ținând seamă pe deoparte de puternicul instinct de conservare cu care sunt înzestrate viețuitoarele, pe de altă parte de indiferența naturii pentru viața indivizilor și

chiar a speciilor, — ținând seama cum prin foame și prin amor natura asigură permanența vieții, — și în sfârșit ținând seama și de ordinea în care s'au succedat speciile pe aleea principală a vieții, care duce dela monera primitivă la om, — suntem iarăși siliți să constatăm că toată evoluția vieții pământești înseamnă parcă: silința, casna naturii de a născoci un mijloc din ce în ce mai ingenios, prin care să se poată împiedica adormirea energiei. Cel mai ingenios mijloc născocit până acum, e omul, care prin activitatea lui consumă o cantitate de energie din ce în ce mai mare: scobește pământul să scoată huilă, petrol, cărbuni, atâtea rezervoare de energie adormită și acum năzuește să desfacă energia care ține la un loc moleculele și atomii materiei anorganice, s'o prinză și apoi să-i dea drumul, cheltuind-o pentru satisfacerea nevoilor sale reale și imagine.

Dar aceasta nu este întreaga realitate a vieții, — ci pe lângă această realitate, care în ultimă analiză se reduce la trezire și cheltuire de energie, viața mai cuprinde o realitate internă, aceea care se petrece pe dinăuntru viețuitoarelor, realitate făcută din senzații, sentimente, înclinări, dorințe, voință, conștiință.

Privind viețuitoarele pe din afară, evoluția vieții pare a însemna silința naturii

de a produce viețuitoare, care trăind, să cheltuiască din ce în ce mai multă energie; — privindu-le pe dinăuntru, evoluția vieții pământești pare a însemna silința naturii de a produce viețuitoare din ce în ce mai conștiente.

Și iată că lunga, anevoioasa și migăloasa evoluție a vieții pe pământ a ajuns să producă această lighioană curioasă, omul, care nu mai primește să joace rolul de trezitor de energie adormită, cu aceeași resemnare, cu care-l primesc viețuitoarele de până la el.

În adevăr, viețuitoarele până la om trăesc fără a cerceta, fără a se răsvrăti împotriva vieții; toate actele le săvârșesc ca într'un somn hipnotic, mânate de o voință neșovăitoare, ce parcă ar fi înafara lor. Prin foame, natura le silește să se hrănească, deci să continue de a trăi; prin amor, le constrânge să se propășească. Neputându-se vedea trăind, nu-și pun întrebări asupra rostului existenței, nu cârtesc împotriva vieții, oricât de grele ar fi condițiile lor de traiu, oricât de ticăloasă le-ar fi viața. Omul, spre deosebire de celelalte viețuitoare, se vede trăind, e și actor și spectator în viață, și în fața marilor dureri, a mizeriilor de tot felul, începe să facă bilanțul activului și pasivului vieții, începe să discute valoarea și legitimitatea existenței

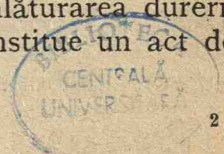
Și iată, că, pe lângă ceilalți factori care au contribuit la evoluția vieții până la om, intervine cu apariția omului un nou factor de evoluție: voința lui conștientă, care nu mai tolerează preschimbarea lucrurilor la întâmplare și care năzuește să joace un rol din ce în ce mai însemnat în evoluția ce se va scurge de aci încolo.

Partea de evoluție, datorită voinței conștiente a omului și care convine majorității oamenilor, trebuie numită progres.

Dar există o mare diversitate și contrarietate în dorințele oamenilor; foarte adesea unul vrea realizarea unei dorinți, iar altul realizarea dorinței diametral opuse. E foarte adevărat; totuși sunt unele dorinți în privința realizării cărora toți oamenii sunt de acord.

In adevăr, toți oamenii sunt de acord că *durerea fizică* e un lucru de evitat. Nu există om care să dorească să sufere fizicește, — nu e om căruia să-i placă să fie bolnav, — sau dacă sunt asemenea oameni, ei constituiesc cazuri patologice, anormale, excepții de care nu se poate ține seama. Imensa majoritate a oamenilor fug de durere, doresc să n'o îndure niciodată. Așa dar, una din dorințele comune tuturilor oamenilor, e evitarea și înlăturarea durerilor fizice; realizarea ei constituie un act de progres.

71504

Un al doilea lucru asupra căruia oamenii deși nu sunt tot atât de acord ca asupra evitării durerii fizice, totuși nu sunt prea departe de o deplină înțelegere, e că excesul de egoism e o sursă de nefericire. Egoismul, armură care izolează suflet de suflet, vâl al lui Maia, care ne împiedică de a vedea adevărul. Ce suntem noi toți și fiecare în parte? Bucăți din aceiași substanță, limitate în porțiunile deosebite de spațiu, pe care le ocupă trupurile noastre. Și din pricina acestei limitări în spațiu, ne urâm ades unii pe alții, ne chinuim reciproc și ne întremâncăm. Ce tristă și ce tragică nebunie! Veniți pe lume fără voia noastră, incapabili din pricina micșorimei minții noastre față cu imensitatea universului, de a pătrunde intențiile puterii uriașe care a creat viața și de a găsi un sens existenței, — singura atitudine și folositoare și înțeleaptă, ce ar trebui să avem unii față de alții, e compătimirea și ajutorarea reciprocă. Și totuși, adeseori, ne chinuim reciproc, sporind prin voința noastră suferințele legate de trupurile noastre supuse durerii! — Toate urgiile ce se întâmplă în tragediile închipuite de mintea poetilor, au la obârșie, ca și cea mai mare parte a nefericirilor reale, un act de egoism din care isvorăsc. E ucis Polonius, suferă, înnebunește și moare Ofelia, — su-

feră, înnebunește și moare Hamlet, — suferă fratele Ofeliei. Care este izvorul atâtor nefericiri? Actul egoist al lui Claudius de a fi ucis pe fratele său, tatăl lui Hamlet, pentru a-i răpi tronul și soția. E ucis Casio, — e chinuită și ucisă Desdemona, — se chinuște și se sinucide Othelo. De unde isvorăsc toate aceste nefericiri? Din egoismul lui Iago, care neputând uita că l'a neșocotit Desdemona, ațâță cu mijloace diabolice în sufletul lui Othelo gelozia, altă formă de egoism. Și așa mai departe. Nu există tragedie reală sau imaginată, nici măcar tragediile grecești, în care fatalitatea juca un rol atât de important, care să n'aibă la origină un act de exces de egoism. Omenirea știe bine acest lucru și toată opera ei de legislație nu e altceva, decât suma sforțărilor ei de a pune strajă exceselor de egoism.

Deci a doua dorință comună și folositoare majorității oamenilor, e combaterea egoismului; iar realizarea ei constituie un act de progres.

O altă dorință, a căreia realizare e avantajoasă întregii omeniri, e dorința de a cunoaște natura în mijlocul căreia trăim și legile care o cârmuesc și de a cuceri și domestici uriașele ei forțe.

Dar pentru ca omenirea să poată realiza învingerea durerii, limitarea egoismului și

cucerirea forțelor naturii, trebuie ca un număr din ce în ce mai mare de oameni să fie scoși din situația inferioară și vătămătoare de a trăi numai ca animalele, trebuie ca un număr din ce în ce mai mare de oameni să devie conștienți și capabili de a conlucra la realizarea dorințelor folositoare umanității.

Intr'o singură formulă, *progresul omenesc constă în realizarea unui minus de durere, unui minus de egoism și unui plus de putere de cunoaștere și de conștiință.*

* * *

Și acum să vedem care e contribuția oamenilor politici la înfăptuirea progresului, și să nu uităm nici pe uriașii politicei: Solon, Licurg, Caesar, Napoleon, Bismark, Cavour. Oare au contribuit ei mai mult, decât toate geniile medicinei și hirurgiei; — decât toți acei care au descoperit anestezicile, sau specificele atâtor boale; decât acei care au cucerit și domesticit forțele naturii; — decât acei care au biciuit ignoranța, răutatea și prostia; decât acei care au creat opere producătoare de încântare și de mângâiere; — decât acei care, zugrăvind durerea celor umiliți, ne sădesc în suflet milă pentru suferințele altora; — decât acei care, printr'o cercetare și o cugetare de o viață întreagă, descoperă adevăruri,

care luminează calea omenirii spre mai bine; decât acel care s'a răstignit pe cruce pentru a da omenirii o doctrină de compătimire și de înfrățire?

* * *

Care este partea de contribuție a oamenilor politici pentru înfăptuirea progresului prin realizarea unui minus de durere? Ei au descoperit leacurile împotriva bolilor? Ei au descoperit vreunul din ingenioasele aparate sau metode chirurgicale? Ei au descoperit anestezicile?

Dacă ai fi adunat la un loc toate parlamentele din lume, prezidate de toți împărații și toți regii, dacă ai fi tixit tribunalele cu toți diplomații și le-ai fi pus problema următoare: în fiecare zi angina difterică ucide mii de copilași, în fiecare zi mii de mame își frâng mâinile de durerea acestor pierderi; sau: în fiecare zi, pe fiecare ceas se întâmplă accidente, se îmbolnăvesc oameni de boale care reclamă operații foarte dureroase. Ce e de făcut pentru înlăturarea acestor dureri? Oricât s'ar fi silit mințile acestor cârmuitori ai omenirii, nu puteau descoperi nici serul antidifteric, nici cloroformul.

* * *

Pentru înfăptuirea progresului prin combaterea egoismului, au contribuit oamenii politici, dar nu în măsura în care ne-ar îndemna să credem o considerare superficială a lucrurilor.

Inceputul luptei împotriva egoismului se pierde în negura veacurilor. Cu mult înainte de ivirea conștiinței omenești, pe pământ, natura prin fel de fel de mijloace a dus lupta împotriva egoismului, impunând viețuitoarelor îndatoriri cari depășeau interesele lor individuale.

Unul din cele d'întâi mijloace întrebuințate în acest scop, a fost amorul bisexual. Primele viețuitoare create de natură se reproduceau prin sciziparitate. Dintr'un individ, ajuns la o anumită mărime, se desfăcea o parte, care constituia un alt individ. Un mod de reproducere, venit de sigur după sciziparitate, a fost ermafroditismul: pe aceiași viețuitoare două organe, care vin la anumite epoce în atingere, pentru a da naștere unui alt individ. Și în sfârșit amorul bisexual indivizi de sexe deosebite, cari se caută unul pe altul, nu spre a se distruge, ci pentru a săvârși actul prin care se asigură continuitatea vieții. A te preocupa de altcineva decât de tine însu-ți, a-l căuta în alt scop decât acela de a-l ucide și a-l mânca, e un început de învingere a egoismului. Dar atâta nu era

de ajuns, — și iată că viețuitoarelor ce vin mai târziu, natura le impune îndatorirea de a cheltui o parte din activitatea lor, în căutarea unui loc, în care să-și depună ouăle, loc adăpostit și prielnic dezvoltării larvelor ce vor ieși din acele ouă. Nici atât nu era de ajuns — și iată, că viețuitoarele ce vin mai târziu trebuie să îngrijească ele înșile de ouăle lor, să le ocrotească, să le clocească, cu căldura trupului lor. Era încă prea puțin, și natura produce animalele vivipare, le impune dragoste pentru puii lor și le constrânge astfel să-și cheltuiască o din ce în ce mai mare parte din activitatea lor cu îngrijirea acelor pui. Și constatăm în acelaș timp că, cu cât un animal e mai sus pe scara zoologică, cu atât puiul său e mai târziu de sine stătător și mama nevoită să-l îngrijească mai multă vreme. Așa că amorul bisexual, dragostea părinților pentru urmaș și întârzierea epocii desinestărei urmașului apar deslușit ca niște mijloace întrebuintate de natură, pentru a impune viețuitoarelor preocupări în afară de interesele lor individuale, ca un fel de gimnastică de altruism.

Cu sute de mii de ani înainte de ivirea pe pământ a subomului, natura pregătea posibilitatea ivirii omului.

Când s'au ivit sub-oamenii, când au ajuns să trăiască în turme, în mod încon-

știent au simțit că e spre folosul lor să nu se întredistrugă. Preceptele morale fundamentale, cu mult mai târziu căzute în conștiința întemeetorilor de religii și formulate de ei: „să nu ucizi, să iubești pe semenul tău“, au fost presimțite și practicate înainte de căderea lor în conștiință. Dar suboamenii nu pot nici simți, nici mai puțin pricepe tot înțelesul noțiunii *semen*. Cei din altă turmă nu le par semeni ai lor. Turmele se bat între ele, se întrenimesc, se împacă, se încrucișează. Din acest învălmășag ieșe o turmă mai mare, care trăește și se îmulțește biciuită de foame și de amor.

În mijlocul acestei turme de suboameni se ivesc primii oameni. Se deosibesc de semenii lor printr'un plus de simțire, care le face de neîndurat nu numai mizeriile lor proprii, dar și ale celorlalți membrii ai turmei și printr'un plus de conștiință și de rațiune care-i face să întrevadă pricinile acelor mizerii, puțința înlăturării lor și puțința perfectibilității semenilor lor. Cei d'întâi luptători conștienți împotriva pornirilor animalice de distrugere, deci împotriva egoismului, sunt întemeetorii de religii; căci ce sunt primele religii și ce conțin ele? Pe de-oparte un sistem de explicare a lumii, ca o hrană pentru potolirea apetitului de a ști, ce începea să încolțească în

om peste apetitele de a mânca și de a se reproduce; iar pe de altă parte, un sistem de norme de purtare: măsuri igienice, interzicerea unor practice animalice, privații pentru înfrânarea lăcomiilor de tot felul.

Cel mai bun secundant al întemeetorului de religii e frica, groaza pe care o inspiră membrilor turmei forțele uriașe ale naturii. El se silește să-i convingă că de vor adopta normele de viață indicate de el, vor îmbuna acele forțe și le vor face prietene; iar de nu-i vor urma sfaturile, își vor atrage ura și răzbunarea lor.

Când mijloacele de persuasiune, pildele, sfaturile, blestemele nu sunt de ajuns, întemeetorul religiei recurge la constrângere. El își organizează o putere executivă, — își alege vechilii, care i se pare că l'au înțeles și pe care-i judecă în stare să-l ajute la realizarea idealului său de îmbunătățirea semenilor săi. Bine înțeles, acești vechili trebuie să fie puternici, pentru a inspira teamă turmei.

După moartea întemeetorului de religie, turma rămâne împărțită în două tabere: una cea numeroasă, a stăpâniților, — alta mai mică a vechililor. Vechilii întemeetorilor de religie sunt strămoșii preoților și ai oamenilor politici.

Ei n'au nici una din virtuțile întemeetorului de religie, nici bunătatea, nici pu-

terea de cugetare, nici sentimentul comunității cu o conștiință superioară, nici preocuparea de perfecționarea semenilor. Simțind prea puțin avantajile ce ar rezulta din această perfecționare, dar simțind foarte bine avantajile situației lor de stăpânitori, ei răstălmăcesc doctrina întemeietorului religiei, în felul care le poate asigura mai bine stăpânirea cetei, în care nu mai văd o turmă de păstorit, ci o turmă de muls și de exploatat.

Rezultatul acestei purtări e că egoismul individual a fost învins numai în parte și că acum a apărut egoismul de clasă. Lupta e de reînceput. O duc profeții. În acest moment al istoriei societății omenești, ce fac oamenii politici? În tovărășia preoților ei apără prin toate mijloacele *ordinea constituită* a timpului în care trăesc, socotind de criminali, pe cei ce cârtesc împotriva ei. Situația viitorului întemeietor de religie va fi mult mai grea, decât a predecesorului său. El va avea de luptat nu numai împotriva egoismului individual, ci și împotriva egoismului de clasă; cei împotriva cărora va avea mai ales de dus lupta, dețin toată puterea. El va fi revoluționarul, anarhistul.

Atâta timp cât el se mărginește să-și propovăduiască doctrina către cei mici, către cei umili, prin pilde, prin parabole, puternicii zilei zâmbesc, îl desconsideră:

„un nebun care vorbește de înfrățirea omenirii...” In ziua însă când pune mâna pe bici, să gonească zarafii din templu, în ziua când devine militant, și când se simt primejduiți în situațiile lor, cârmuitorii, preoții și oamenii politici, nu stau la îndoială: îl prind, îl judecă, îl osândesc și-l răstignesc.

De atunci, și azi încă, dat fiind că societățile omenești sunt împărțite în două tabere, una mai mică dar mai bine organizată, a stăpânilor, și alta mai mare dar mai slabă, din pricina dezorganizării, a stăpâniților, — politica nu e altceva, decât *arta care are de obiect găsirea mijloacelor, prin care se poate asigura unei minorități comoda și tolerată dominare și exploatare a majorității*. De faptul că întotdeauna și pretutindeni, în orice societate omenească se ajunge la exploatarea majorității de către o minoritate, nu sunt vinovați oamenii politici. Această dominare a majorității de către o minoritate este fatală și inevitabilă, ea e un corolar al luptei pentru existență. Rolul omului politic este: de a face ca această dominare inevitabilă să fie comodă și tolerată, căci dacă nu e comodă și tolerată, izbucnește revoluția. Orice altă definiție a politiceii e falsă. Exacțitatea acesteia se poate dovedi în toate felurile.

O dovedește faptul că istoria politică a

oricărei societăți omenești e istoria luptei dintre clasa stăpânitoare, care vrea să-și păstreze neștirbite toate drepturile, privilegiile și prerogativele moștenite din trecut și între clasa stăpâniților, care vor să facă să înceteze acele privilegii și prerogative care-i vatămă adânc interesele.

O vedește faptul că, dealungul veacurilor, libertatea de cugetare și de acțiune a popoarelor n'a fost niciodată acordată de bună voie de conducători, ci smulsă din mâna lor, cu violență, prin revoluție.

O vedește faptul că cea mai utilă parte din activitatea oamenilor politici este critica, ce odată căzuți dela cârmă, o fac celor ajunși. În adevăr, plecați dela cârmă, simt din pricina pierderii atotputerniciei de care se bucurau până în ajun, un mare parapon, o mare durere. Această durere n'o pot trâmbița, căci n'ar interesa mulțimea. Omenirea nu mai e atât de ticăloasă, încât jeliurile tiranilor care au pierdut puterea s'o poată înduioșa.

Ce fac conducătorii înțărcați de dulceața puterii? Intrați acum și ei în ceata stăpâniților, își căsătoresc necazul lor cu durerea mulțimei; în numele durerilor clasei numeroase, critică purtarea celor dela cârmă. De sus îndreptarea acelor suferinți li se părea o utopie; iar cei ce le atrăgeau atenția asupra lor, subversivi, turburători

ai ordinei constituite. Și iată că deținătorii puterii, temându-se, pe de-o parte de simpatia ce câștigă în ochii mulțimei opoziția care i-a îmbrățișat cauza, pe de altă parte de ura mulțimei, — sunt siliți să se poarte ceva — ceva mai omeneste.

Vrând-nevrând, oamenii politici sunt victima unei iluzii de perspectivă. Puterea e comparabilă cu un cerc mic în mijlocul unui plan cu mult mai mare. În cerc stă ceata stăpânitorilor, în restul planului ceata stăpâniților. Afară din cerc, îi vezi circumferința convexă, intrat în cerc, i-o vezi concavă. Afară din cercul puterii, omul politic critică activitatea guvernanților, le vede cusururile, le demască relele, vede păsurile mulțimei și găsește legitimă recurgerea la orice mijloace, pentru a sili pe guvernanți să-și modifice guvernarea; — intrat în cercul puterii, el vede mai cu seamă păsurile guvernanților, se face apărătorul cel mai aprig al *actualului* în care trăește și nu mai vorbește decât de respectul ordinei constituite; ajuns la putere, mintea lui nici nu mai poate concepe cum cineva poate fi nemulțumit cu starea socială, care lui îi asigură atâta atotputernicie. Așa că, în această luptă împotriva egoismului stăpânitorilor, oamenii politici sunt mult mai utili când nu sunt la putere, decât când sunt. Așa se explică și pentruce toate spiritele

superioare, în politică, nu pot suporta disciplina de partid și sunt vecinic în opoziție.

La lumina acestor considerațiuni se poate vedea ce redus e rolul oamenilor politici la înfăptuirea progresului pe calea realizării unui minus de egoism.

* * *

Partea de contribuțiune a oamenilor politici la înfăptuirea progresului, prin realizarea unui plus de putere de cunoaștere și de conștiință, nu e atât de mare, încât să sară imediat în ochii cuiva.

Omenirea a realizat pe această cale un progres uimitor. Minte omenească a găsit mijloace să se mărească pe ea însăși, să perfecționeze organismul nostru, care e aparatul nostru de cunoaștere, să-i completeze lipsurile, prelungind puterea simțurilor noastre dincolo de hotarele ei naturale. N'avem un simț special al direcției, mintea a scornit busola. Simțurile noastre nu pot să prindă cu destulă limpezime schimbările de temperatură și de presiune atmosferică, — mintea a scornit termometrul și barometrul. Ochii noștri nu văd lucrurile prea depărtate, nici pe cele prea mici, — mintea a născocit telescopul și microscopul. Urechea noastră nu poate auzi destul de departe, nici sunetele prea mici, —

mintea a scornit telefonul și microfonul. Realități extrem de mici, a căror existență nu se putea nici bănuși, prezența unei a milioane parte dintr'un miligram de substanță, mintea a găsit mijlocul de a o percepe. Forțe uriașe ale naturii, care lăstate în voia lor erau vătămătoare omului, au fost cucerite, domesticite, robite și întrebuințate spre folosul omenirii. Azi, când ne uităm în jurul nostru, nu mai putem deosebi cu înlesnire printre lucrurile care ne 'nconjoară, care e opera naturii și care e opera minții omeniești. Progresul, realizat pe această cale, e atât de mare, încât ne simțim parcă îndreptății să credem, că soarta noastră, a omenirii, nu mai atârna numai de jocul orb și inconștient al forțelor naturii, ci și de voința noastră conștientă.

Dar care e partea de contribuție a cărmuitorilor la realizarea acestui progres? Abia de foarte scurtă vreme au început să-și dea seama de avantajile răspândirii culturii până în masele profunde ale poporului; și azi încă e enorm de mare numărul oamenilor politici, cari, neînțelegând ce binefăcătoare roade ar rezulta pentru întreaga omenire din neconținuta sporire a acestui nou factor de evoluție, conștiința, — nu văd în această sporire, decât o primejdie a situației lor. Instinctul lor de

conservare le șoptește că condiția de căpetenie, prin care-și pot asigura conservarea privilegiilor și prerogativelor, e inconștiența masselor; — de aceea, majoritatea oamenilor politici nu găsesc necesară popoului de jos decât atâta instrucție, cât trebuie unei turme harnice și supuse, de-a căreia muncă să poată profita minoritatea. Mai multă instrucție li se pare că ar pune în primejdie echilibrul social și ordinea constituită.

* * *

Prin urmare, din toate punctele de vedere, din care am considera progresul omenesc, rolul oamenilor politici la realizarea lui, e foarte redus. A! de sigur, aceasta nu e și părerea lor. Atotputernicia lor, îngrășată de pasivitatea cârmuiților, îi face să se socotească cei mai de seamă factori ai progresului și cea mai de preț parte a omenirii. Trufia lor n'are margini. Au exprimat-o de numărate ori prin formule rămase de pomină: „Statul sunt eu!“ — „Noi scriem istoria!“ — „Viermii care rod picioarele împăraților trebuiesc striviți!“ — „Ostașul îmbrăcat în uniformă trebuie să meargă unde-i poruncește stăpânirea“. Uriașa lor părere despre ei înșiși, despre competența lor și despre valoarea acțiunii lor se trădează la fiecare vorbă. O declarațiune ca

aceasta în gura unui om politic: „Cu această constituție, pe care o criticați, am progresat, nu o puteți tăgădui; — prin urmare de ce s'o modificăm?“ — de unde poate isvorî, dacă nu din credința că progresul e opera oamenilor politici și a întocmirii sociale pe care o apără? O doică mărginită, care-și innăbușă copilul în feșe, nu judecă altfel. Văzând că copilul a crescut, ea pretinde că a crescut grație feșelor și numai cu violență o poți face să înceteze isprava de innăbușire a pruncului.

Așa și oamenii politici, cu deosebirea că doica cel puțin e aceea care hrănește pruncul; iar cei care hrănesc umanitatea și trupește și sufletește nu sunt nici împărați, nici diplomații, nici oamenii politici.

Situația omenirii față cu conducătorii ei s'ar putea compara cu situația unui grup de călători, interesați să ajungă cât mai de grabă la țarmul către care au plecat, dar care călătoresc pe un vapor condus de un căpitan, care delungește călătoria, pentru că e plătit cu o sumă considerabilă de fiecare zi de navigație. Țarmul, către care ar trebui să fie condusă omenirea, e înainte, spre împlinirea marilor idealuri umanitare, întrevăzute de înțelepții ei, — iar marea majoritate a conducătorilor, de parte de a fi factori de înnaintare, sunt cei mai aprigi apărători ai *actualului* în care

trăesc, pentrucă de menținerea acestui actual depind enormele privilegii și prerogative legate de situația lor de conducători...

* * *

Iată, dragul meu, rezumatul lungilor, noastre discuții despre progresul omenesc. Și acum, uită-te împrejurul dumitale și vezi cum merg lucrurile. Uită-te cum se poartă *lumea politică* a țării noastre, față cu lupta dintre clasa stăpânitoare și clasa stăpâniților. Timp de zeci de ani, oameni, care stau departe de cârmuirea treburilor, nemulțumiți de o alcătuire, care implică prea multă suferință și care osândește un număr prea mare de oameni la o viață numai de animal, trâmbiță nevoile și păsurile mulțimei. Oamenii politici îi taxează de „*sentimentali*“, „*idealiști*“, „*utopiști*“, „*spirite simpliste*“, „*subersivi*“. În vremea asta treburile țării sunt duse pe nemerite, relele sunt vindecate cu leacuri băbești. Intocmai cum se întâmplă cu bolnavii dela țară. Ai văzut: se îmbolnăvește un flăcău, — a făcut un buboi la mână. De s'ar duce la un doftor, i l'ar deschide într'o clipă și s'ar vindeca în două-trei zile. Dar vine baba satului, îi pune peste rană *tărîțe cu sticlă pisată, țărîină de trei răspântii...* și zace o lună, zace două; dar birue puterea vieței și a tinereții și se vindecă; iar baba se

laudă: dacă nu era ea, se prăpădea bunătațe de flăcău. Așa fac oamenii politici. Se sperie gândul — vorba cronicarului — când vezi incoherența și inconsecvența acțiunii lor, când vezi cum descoasă cu o mână ce-au cusut cu cealaltă. Cu o mână ajută cultura poporului, cu cealaltă, prin fapte, de ale căroră urmări nu-și dau seama, o stânjenesc de zece ori mai mult decât au ajutat-o; — cu o mână încearcă să combată grozăviile unui rău, cu cealaltă ajută lățirea lui; din gură nu vorbesc decât de progres, cu fapta stânjenesc orice năzuință de schimbare a întocmirii actuale, socotind de dezordine orice încercare de întemeere a vreunei alte ordini care nu le convine lor. Se sperie gândul, când vezi în ce intrigi meschine și demoralizatoare se cheltuește cea mai mare parte din activitatea celor mai mulți oameni politici și când vezi ce confuzie asupra însemnării cuvintelor, ce răstălmăcire a tuturor valorilor produce în spirite presa politică!

Și merg așa lucrurile timp de zece, de douăzeci de ani și de-odată, într'o bună zi, sentimentele nesocotite se prefac în conace care ard dela un capăt al țării la altul — sentimentele nesocotite se prefac în topoare care sfărâmă și amenință să năruiască toată opera de civilizație, înfăp-

tuită cu munca altora decât a oamenilor politici. Atunci, în capiștea pieirii, oamenii politici se adună îngroziți, se îmbrățișează plângând și strigând: „*pater, pecavi!*“ Și după ce au procedat mai întâi la represiune, odată primejdia înlăturată, aduc a o suta parte din îndreptările de mult trâmbițate de cei pe care-i desconsiderau cu epitetetele de *idealiști, utopiști și sentimentali*.

* * *

Aruncă-ți ochii dincolo de granițele țării noastre, uită-te la cele ce se petrec acuma, și spune dacă cel puțin cârmuitorii de aiurea sunt mai utili progresului, decât ai noștri: — spune dacă această monstruoasă furie distrugătoare, de care e cuprinsă cea mai de seamă parte a omenirii, nu e datorită nedibăciei conducătorilor și dorinții lor de a-și păstra, cu orice preț, privilegiile și prerogativele lor de conducători.

Ce s'a întâmplat? A fost ucis prințul moștenitor al unei împărății și a fost de ajuns ca partea cea mai de seamă a omenirii să fie coprinsă de nebunia, de care în asemenea împrejurare sunt coprinse albinele unui stup. Acolo, în stup, înconjurată de o gardă de câteva albine, care-i fac cerc împrejur, o hrănesc, o îngrijesc și o apără, — regină e sufletul stupului. Prezența ei se aduce la cunoștința întregului stup printr'un bâzâit spe-

cial, care sună din când în când ca un diapazon. Când ai ucis, regina, când albinele nu mai aud sunetul care le vestea că regina trăește, sunt cuprinse de nebunie, fug care încotro nemeresc, seucid între ele, — tot stupul se prăpădește. Dar nebunia ce cuprinde pe albine la moartea reginei are un temei foarte puternic. Toate albinele unui stup sunt sterpe, singura albină prăsitoare e regina. Ea și numai ea îndeplinește datoria și misiunea de a pune în fiecare celulă câte un ou. Moartea ei însemnează *slei-rea isvorului de viață viitoare a stupului*. Innebunirea albinelor are un temei.

Dar ce temei poate avea innebunirea unor popoare fiindcă a fost ucis prințul moștenitor al unei împărății? Dar o să zici că nu aceea moarte a pricinuit această nebunie, că ea a fost numai prilejul cu care a izbucnit o grozăvie ce de mult mocnea. Da, ai dreptate. Când o clădire sare în aer, chibritul, care aprinde iarba de pușcă așezată la temelia ei, e numai prilejul care dă drumul energiei distrugătoare cuprinsă în iarba de pușcă. Dar grozăvia ce de mult mocnea a fost chibzuită și pregătită. Vinovații sunt cei care au cărat neconținut iarba de pușcă la temelia clădirii și au făcut cu puțință ca toată trăinicia ei să atârne de aprinderea unui chibrit; — vinovații sunt cei care au făcut ca năruirea în-

tregului edificiu al unei civilizații, înfăptuită cu atâta trudă, să atârne de uciderea unui prinț moștenitor — și aceștia sunt diplomații și cărmuitorii, care alcătuesc *lumea politică* a împărăției vecine.

Un împărat a cărui împărăție e alcătuită din popoare de viță deosebită. Din aceste popoare unele au frați care trăesc în țări de sine stătătoare, cu care se mărginește împărăția lui. Impăratul și toți sfetnicii lui, care, nu uita, alcătuesc *lumea politică* a împărăției, vor s'o păstreze neștirbită și, temându-se ca nu cumva acele popoare să ajungă să se lipească de frații lor din țările libere, permit unei părți din populația împărăției, și nu celei mai bune, să le îngenuncheze, să le subjuge, să le „naționalizeze“.

Sute de glasuri se ridică să protesteze împotriva unei asemenea politici, — cărmuitorii le înnăbușă. Câteva secole fac, adunați la un loc, anii de pușcărie la care au fost osândiți, cei care au încercat să stânjinească cu vorba sau cu condeiul această politică greșită. Sute de minți se silesc să îmbrace cugetarea lor în formele cele mai frumoase, cele mai persuasive, pentru a face să se înțeleagă ce tragică nebunie e să pretinzi și măcar să speri că oameni a cărora limbă e înțeleasă, ca a Sârbilor, de zecile de milioane ale lumii

slave, ar putea să se lepede de limba lor și să se hotărăscă să adopte o limba vorbită numai de o mică insulă de maghiari. Zadarnic poeții pun în cântecele lor lacrimile unui întreg neam găduit pe nedrept; zadarnic se trudesă să învedereze sentimentele de ură și de răscoală ce o astfel de politică sădește în sufletul celor nedreptățiți. Oamenii politici îi tratează de *sentimentali*, de *idealiști*, și socotind că politica lor e o *politică realistă*, nesocotesc aceste plângeri. Și merg lucrurile așa, merg, până când sentimentele nesocotite se prefac în brațul care ucide pe prințul moștenitor.

Dacă cârmuitorii ar fi înțelepți, ar trebui ca această nenorocire să-i trezească, să-i aducă la recunoașterea rătăcirii lor. Dar această recunoaștere ar însemna știrbirea privilegiilor și prerogativelor lor, — și nu trebuesc știrbite. De aceea, cu povața sfetnicilor lui, împăratul se adresează poporului:

„Fapta aceloră care au ucis pe Prințul Moștenitor cere răsbunare. Sunt sigur că vechile noastre virtuți militare nu au murit. Mergeți de răsbunați pe prințul vostru“.

Și iată un popor ridicat și împins să meargă să dărâme cu tunul, ceea ce cu atâta trudă s'a clădit de munca altor brațe, decât ale cârmuitorilor.

Dar trebuie să fie și acolo, în acea îm-

părăție, oameni care, dându-și seama de valoarea muncii și de truda cu care se înfăptuește progresul, ar vrea să strige că e o ticăloșie să împingi în ghiarele morții atâția oameni, a căror muncă ar putea fi întrebuințată la opere de construire, — trebuie să fie și acolo glasuri care ar vrea să răcnească până la cer că e o crimă monstruoasă să deslănțuești o ură și o nebunie, de ale căreia urmări se înfioară mintea. Or fi, dar oamenii politici au cu ce să le în-năbușească: *starea de asediu*.

„Toate libertățile, a scrisului, a întrunirilor, a vorbirii, sunt suprimate; — parlamentul închis, — tribunalele civile înlocuite cu tribunalele militare. — Ziarele nu mai au voie să critice nici o acțiune a guvernului și nu pot publica decât știrile a căror tipărire e permisă de ministerul de război“.

Vorbește nebunia, rațiunea trebuie să tacă.

Dar iată că'n împărăția vecină, compusă din oameni înrudiți la sânge cu Sârbii, se ridică glasuri de protestare, împotriva acestei triste nebunii. Imediat un alt stăpânitor pune mâna pe condei și scrie:

„Sunt foarte îngrijorat de știrile asupra impresiei ce a făcut în imperiul tău atitudinea Austro-Ungariei... Agitația infamă ce

se deslănțuește în Serbia... a adus la revoltătoarea crimă, căreia a căzut victimă arhiducele Francisc-Ferdinand... Sunt convins că suntem de aceeași părere, că interesele noastre ca și ale celorlalți domnitori, ar fi ca toți aceia care poartă răspunderea morală a acestei crime neomenoase să fie pedepsiți după cum merită..."

Auzi? *Interesele noastre și ale celorlalți domnitori*; nu interesele popoarelor, sau ale umanității. Dacă un asasin ar fi ucis pe Edison, născocitorul atâtor minuni, atâtor binefaceri, pe acest geniu, care face fala și mândria omenirii, lucrurile s'ar fi mărginit la o deplângere unanimă a întregii lumi care gândește. Edison nu e un cârmuitor, nu are împrejurul lui nici armata, nici o turmă de sfetnici. Dar acum a fost ucis un pui de cârmuitor. Se cuvine ca această moarte să fie spălată într'un ocean de lacrimi și de sânge.

Dacă în sufletul împăratului și în sufletul sfetnicilor lui, care, nu uita, fac *lumea politică* a împărăției, ar exista o tablă de valori morale, întocmită pe rațiune și cu pătrunderea intereselor superioare ale omenirii, — dacă mintea lor n'ar fi întunecată și orbită de trufie, — ar pricepe că acei care poartă răspunderea morală a morții ahiducelui, nu trebuiesc căutați în Serbia; — ar pricepe și

temeinicia protestărilor acelor, care nu admit ca o țară întreagă să fie distrusă pentru că a fost ucis un om, și ar face tot posibilul ca să împiedice deslănțuirea urgiei; — ar pricepe și că mărirea propriului lor neam e făcută din cultura lui, din arta lui, din știința lui, din toate virtuțile lui constructive, nu din pornirile lui animalice, nu din bestialitatea lui, și n'ar suspenda opera de construire a neamului ce cârmuesc. Dar cum împăratului nu-i pasă nici de progresul omenirii, nici măcar de interesele reale ale propriului său neam, ci de interesele *lui* și de-ale celorlalți cârmuitori, — aceste interese îl povățuesc să pună mâna pe condei și să facă apel la: *„acel spirit răsboinic, care este încă viu în poporul german, acel mare spirit răsboinic, care atacă pe dușman ori unde-l află, cu orice sacrificii și care din vremuri depărtate a făcut groaza dușmanilor“*.

Și iată focul aprins din toate părțile.

Dacă ar fi năvălit pe continent toți sălbatecii care au mai rămas încă pe globul pământesc, dacă la ceata lor s'ar fi unit toți nebunii din toate balamucurile de pe pământ, civilizația n'ar fi în mai mare primejdie...

Totuși fii pe pace, dragul meu. Se vor dărâma cu tunul multele lucruri de preț, făcute cu mare trudă, vor pieri oameni valoroși, sute de mii, milioane de tineri se vor ucide între ei, lăsând în urma lor mame, soții, copii lipsiți de sprijin și cu inima sfâșiată; molimi înspăimântătoare vor veni poate să dea mână de ajutor nebuniei distrugătoare... dar omenirea nu va pieri.

Indărătul rătăcirilor, nepriceperii criminale a cârmuitorilor, va veni acel *vis medicatrix naturae*, care dealungul veacurilor a vindecat rănilor, a cârpit stricăciunile, a pus la contribuție spre înfăptuirea binelei însuși răul datorit imperfecției rațiunii cârmuitorilor.

Departate de oamenii politici, de frământarea lor sterilă, sau vătămătoare, sunt frunți plecate spre o muncă rodnică, sunt învățați care în fiecare zi muncesc pentru biruirea durerii, pentru cucerirea și domesticirea forțelor naturii, — sunt artiști care muncesc la opere de mângâiere și de încântare; în urma lor vin toți mucenicii obscuri și anonimi ai muncii creatoare, — și toți la olaltă vor munci fără sgomot la vindecarea relelor și la înfăptuirea progresului.

A! desigur, oamenii politici nu vor scăpa

momentul de a intra în scenă, pentruca, asemenea muștei din fabulă și babei cu țărâna de trei răspântii, să declare că fără ei se ducea lumea de râpă...

Ascultă-mă pe mine, dragul meu, lasă la o parte, politica, întoarce-te la meșteșugul dumitale. Scrie lucruri care să ne facă să râdem fără răutate, ori să compătimim fără trufie; și dacă ești încredințat că prin scrisul dumitale vei fi procurat câtorva oameni clipe de mulțumire sufletească, clipe de uitarea durerii, sau că vei fi stârnit o lacrimă de înduioșare pentru suferințele altuia, socotește că ți-ai îndeplinit chemarea.

Al dumitale vechiu și nestrămutat prietin.

Iubite Nene Mache,

În seara în care m'am întors din București și am aflat că fuseși pe la mine, am blestemat împrejurarea care mă silise să lipsesc și-mi răpise fericirea de a petrece un ceas în tovărășia dumitale. Acum binecuvântez acea împrejurare. Ei datorez fericirea de a fi primit buna dumitale scrisoare.

În clipa în care mi-a sosit, la dumneata mă gândeam; — eram jos la gârlă, la pescuit, frământat de gândurile în care au îmbrâncit mintea mea marile evenimente prin care trece omenirea. Sute de judecăți contradictorii se răsboiau în mintea mea — și vederea gârlei limpezi, care se scurgea încetinel, fără valuri, fără clocoțire, sub umbra sălciilor, 'mi adusese aminte sufletul dumitale senin și-mi ziceam: de ce n'are și al meu liniștea și seninătatea sufletului dumitale? În clipa aceea am auzit tropotul alergării fetei mele și strigătul

ei de bucurie: „tăticule, o scrisoare de la nenea Mache!“

Repede am rupt plicul, ți-am citit și recitit scrisoarea, și, precum vezi, răspunsul meu nu întârzie.

* * *

Înțeleg foarte bine mirarea dumitale auzind că m'am înhămat la o lucrare privitoare la reformele politice proiectate de stăpânire.

Cum se poate — îți vei fi zis — ca omul care-mi vorbea cu atâta convingere de pervertirea de caractere, de nedreptățile, de infamiile ce se comit în politică; de subordonarea intereselor celor mai sfinte ale societății și ale umanității unor mizerabile succese electorale, — de seninătatea inconștientă cu care oamenii politici admit concomitența a două morale contradictorii, una privată, alta publică, — de babilonia sufletească pe care o pricinuește presa politică prin răstălmăcirea tuturor noțiunilor de dreptate și de adevăr; cum se poate ca omul care odinioară, în ropotul perioadelor electorale, — pe când alții se dădeau de ceasul morții alergând după o situație, sau după câștigare de galoane în armata politice, sta deoparte scriind nuvele, — acum să se apuce de o lucrare asupra reformelor politice? Să fi uitat el propriile lui cu-

vinte și încheierile la care ne aduseseră lungile noastre convorbiri asupra politicei?

Ei bine nu, iubite nene Mache, n'am uitat nici propriile mele cuvinte, nici mai cu seamă pe ale dumitale, pe care le-am notat cu mare scumpătate.

Și azi ca și odinioară subscriu cu amândouă mâinile definiția dumitale: *politica e arta care are de obiect găsirea mijloacelor prin care se poate asigura unei minorități comoda dominare și exploatare a majorității*. — Și azi ca și odinioară îmi păstrez toată încredințarea despre neînsemnătatea părții de contribuție a cărmuitorilor politici la înfăptuirea progresului omenesc și că însuși aspirațiile teoreticianilor politici, rezumate în formula: *libertate, egalitate, fraternitate*, nu străduința oamenilor politici le realizează, ci mai ales străduința oamenilor de știință, care, prin captivarea forțelor naturii, desrobesc pe oameni de nevoia unei munci istovitoare, iar prin ingenioasele lor născociri înlesnesc împărtășirea tuturoră de roadele civilizației și micșorează astfel disproporția dintre soarta diferitelor clase.

Dar s'a întâmplat minunea, ca un om politic, fără să aștepte somațiunea gătuitoare a revoluției, să vie cu propunerea unor reforme, prin care cerea clasei stăpânitoare din care face parte, abandona-

rea unei părți din avutul și din prerogativele ei! Scrisoarea, prin care anunța întinderea dreptului de vot și exproprierea unei părți din pământul mării proprietăți, mi-a făcut efectul unui fulger luminos într'o noapte neagră.

Cu câteva zile înainte, răsfoind unul din caetele, în care urmând exemplul dumitale, îmi notam în fiecare seară impresiile și judecățile de peste zi, dasem peste următoarea însemnare, pe care cu drag ți-o transcriu:

* * *

„Aseară am fost la nenea Mache Dumbrăveanu, unde am petrecut o seară minunată, făcând teorii asupra progresului omenesc și asupra politicei.

Dupăce, pentru a nu știu câtea oară, ne-am vărsat tot focul asupra mediocrității, lipsei de pregătire și de pricepere a cărmuitorilor politici, nenea Mache încheie cu mâhnire:

— Și cu toate acestea, oamenii fiind inegali și fizicește și intelectualicește și moralicește, nu se poate nici închipui, necum realiza, o societate, un sistem de conviețuire omenească, în care să nu existe raporturi de supunere și de dóminare. Omul cel mai bun, cel mai milos, cel mai înțelept, cel mai dornic de a apăra și ziua de

azi și zilele de mâine, cel mai dornic de a ajuta continua perfectibilitate a omenirii, n'ar putea imagina o alcătuire socială, în care să nu fie conduși și conducători.

— Dar bine, — am întrebat eu, dacă pe de-o parte cârmuitorii sunt prin firea lucrurilor protivnici intereselor majorității și dacă pe de altă parte e imposibilă o alcătuire socială fără cârmuitori, de unde va veni mântuirea, sau ea nu va mai veni niciodată?

După o lungă tăcere, nenea Mache mi-a răspuns precum urmează:

— Din fericire mersul înainte al omenirii nu atârnă de voința cârmuitorilor și a oamenilor politici, ci cu totul de alți factori; — de aceea oricât de mediocră ar fi cârmuirea lor, ea tot nu poate stinjeni înaintarea omenirii. Cu cârmuitorii și cu oamenii politici se poate prevedea că se va întâmpla una din aceste două lucruri: sau (lucru foarte puțin probabil) se vor trezi din pricina golului ce oamenii de treabă vor face împrejurul lor și a greșei ce le va inspira nivelul moral și intelectual din ce în ce mai scăzut al celor ce vor rămâne cu dânșii, precum și din pricina neconținutei sporiri a numărului aceluia, care, fără a se înregistra în mod oficial în partidul anarhiștilor, vor adopta lozinca lor fundamentală: „*decât o guvernare proastă, mai*

bine niciuna"; — și în acest caz se vor hotărî să-și schimbe purtarea și în loc de a continua să fie tovarășii minorității exploatare, vor ajunge apărătorii mulțimei exploatare, împotriva pornirilor hrăpărețe ale minorității; — sau — (ceceace e mult mai probabil) — vor continua de a fi ceceace sunt astăzi, se vor selecționa în modul nerățional de azi, pe baza dreptului hereditar, a protecției, a șireteniei, a slugărnicii, fără nicio pregătire specială, fără nicio cunoaștere a legilor vieții, fără nicio concepție asupra ei și asupra progresului, fără niciun fel de interes pentru perfecționarea omenirii, — și în acest caz vor pierde orice credit în fața mulțimei. Incet, încet toți oamenii cuminți și de treabă se vor îndreptina că mai binele și progresul se realizează alături și chiar împotriva oamenilor politici: — încet-încet respectul exagerat ce li se acordă astăzi le va fi retras, spre a fi acordat acelor ce în adevăr îl merită, anume oamenilor de știință, nascocitorilor, artiștilor și cugetătorilor; iar politica, această îndeletnicire atât de onorată azi, va cădea din rangul ce-l ocupă, așa precum au căzut alte îndeletniciri foarte respectate în trecut.

Ce personaj important era odinioară augurul! Nimic nu se putea întreprinde fără avizul lui. Nu clădeau oamenii, nu se că-

sătoreau, nu plecau în călătorie, nu porneau la război, fără sfatul lui. Cu gravitate cerceta clăbucii norilor de pe cer, ori măruntaele unei păsări spintecată cu mare ceremonie; iar poporul, plin de încredere în tainica lui știință, îl respecta, îl venera, și-l plătea gros. Azi augurul, cu trei cărți de joc lipite în geam, în fundul unei mahalale obscure, pentru doi-trei gologani, ghicește norocul și viitorul nerozilor și desnădăjduiților.

Și fiindcă temelia puterii tiranului e credința mulțimei în destoinicia lui, în ziua în care ridicarea nivelului intelectual al mulțimei o va face să cântărească și să judece valoarea cârmuirilor, nimic nu va putea scăpa pe cârmuitorii politici de soarta augurului, precum toate chinurile închiziției nu au putut împiedica scăderea puterei preoțești, în ziua în care mulțimea a început să înțeleagă disproporția dintre privilegiile de care se bucurau și serviciile ce aduceau prelații.

* * *

Iată ce citisem în caetul meu, abia cu câteva zile înainte de apariția scrisorii, omului politic, care propunea reformele, și de ce mă hotărâsem să ajut cu condeiul, în mărginile puterilor mele, la îndeplinirea lor. Căci, desigur ești de părerea mea, ele ca-

drează minunat cu credințele noastre asupra progresului: a lua pământ dela cei ce au prea mult și a da celor ce n'au, și a interesa masa poporului la treburile publice, sunt mijloace de înfăptuire a unui minus de suferință și unui plus de conștiință.

Nu doar că eram atât de naiv, încât să cred că îndreptarea relelor ar fi adus-o direct și imediat faptul că, din doi în doi sau din trei în trei ani, țărani vor fi aduși să bage într'o cutie un buletin de vot; eram încredințat că ei vor vota cu aceiași lipsă de pricepere cu care azi votează majoritatea alegătorilor; dar mă bucurau efectele și rezultatele indirecte ale acestei măsuri, pe care le întrezăream. Partidele politice ar fi obligate să întreție o presă de partid abundentă, spre a duce discuțiile lor până în masele profunde ale poporului; iar măgulirea ce simte omul simplu, văzându-se chemat să „*pue treburile la cale*“ ar face ca acea presă să fie cetită. Gazetele deși pline de învinuiri reciproce, de critici și de ocări la adresa adversarilor, ar cuprinde totuși și lucruri instructive. Mințile mai de seamă s'ar duce din capul locului spre acea hrană substanțială, celelalte s'ar hrăni cu flecăriia polemicilor politice. In orice caz atâtea milioane de creere, care azi nu slujesc decât la ducerea unei vieți de animal, ar fi scoase din toropeală și îmbrâncite spre

o ordine de preocupări care depășesc în teresele lor imediate. Deși la început starea de lucruri ar părea mai rea ca mai nainte, — așa precum orbul din naștere, căruia i s'a redat vederea se simte câtva timp mai încurcat decât în vremea când se călăuzea numai cu auzul și cu pipăitul, — dar încet-încet lucrurile s'ar drege dela sine; și în orice caz, activitatea oamenilor politici, supusă unei critici mai largi, în mod fatal, aproape mecanic, ar fi nevoită să se îmbunătățească, prin simplul fapt al risipirei atmosferei de toleranță, reciprocă, pe care o creează îngustimea unui cerc. Sunt lucruri rușinoase care se petrec totuș în public, bunioară în localurile de petrecere de noapte. Dacă s'ar putea să ridici zidurile localului și să expui pe cei dinăuntru privirilor unui public numeros, s'ar simți cu toții foarte jenați, numai prin simplul fapt că le-ai supus purtarea unei critici mai largi și că s'a risipit atmosfera de toleranță reciprocă creată prin îngustimea cercului.

Aceste idei mă hotărâsem să le dezvolt în scrierea mea. Fiind încredințat de necesitatea și utilitatea reformelor, mă supărau împotrivirile, piedicele ce se ridicau înaintea lor și reaua credință cu care erau combătute.

Ceeace mai ales mă îndemna să sprijin

și să ajut realizarea lor era împrejurarea că ele veneau imediat după campania din 1913 la care, precum știi, luasem parte și care produsese asupra mea o adâncă impresie.

Acolo avusesem prilejul să văd ce adânc sentiment de datorie trăește în inimile acestora, care se îmbulzează pe scările, pe acoperișurile vagoanelor, pe boturile locomotivelor, ca să ajungă cu un ceas înaintea, să se îmbrace în haina biruinții sau a morții; — acolo putusem vedea cum din ochii celor chemați de stăpânirea, întotdeauna ingrată, pierise toată amărăciunea amintirii nevoilor ce lăsau în urmă, pentru a face loc numai strălucirii isvorâtă din râvna de a sluji țara, care pentru mulți din ei, numai cu numele era țara lor; — acolo avusesem prilejul să văd stoica rezemare a celor mici, a celor umiliți, față cu greutățile cu lipsurile, cu durerea și cu moartea; — acolo auzisem din gura celor ce se svârcoleau în chinurile holerei cuvinte duioase și sfâșietoare care nu se uită niciodată; — acolo, în lungi nopți de insomnie, mi-a apărut lămurit toată falsitatea și toată inichitatea unei întocmiri sociale, care are la temelia ei atâtea privații, atâtea nedreptate, atâtea suferință, iar în vârf un pumn de sibariți, care nu fac nimic și care așteaptă ca tot din straturile profunde ale poporului, să iasă câte un suflet de seamă,

care să facă cinste neamului; — acolo în fața suferinței și a morții, făcusem legământ să ajut la schimbarea măcar în parte a alcătuirii sociale, care osândește la o viață de animal atâtea suflete de oameni...

* * *

Dar iată că cea mai mare urgie, din câte a avut de îndurat sărmana omenire de la ivirea ei până azi, se abate peste dânsa. Mi-e peste putință să-ți spun ce adâncă sdruncinare a adus acest fioros războiu sufletului meu, care se sbate și se svârcolește ca un steag în vijelie.

Milioane de voinici, în floarea vârstei, ale căroră minți și ale căroră brațe puteau fi întrebuințate la o muncă creatoare, uciși ca niște câini, — milioane de alții ciungiți și schilodiți pentru tot restul vieții, — milioane de copii rămași fără sprijinul părintelui și de mame, care plâng amar pieirea flăcăilor lor, singura mângâiere a necăjitei lor vieți, — bătrâni, femei, copii duși în iobăgie, sau schingiuiți cu cruzime, — opere de artă, cu care omenirea se fălea și se mângâia, nimicite, — drumuri, poduri, căi ferate, vapoare, sate și orașe întregi rase cu tunul. Și aceste urgii nu sunt opera întâmplării, a deslănțuirii unei puteri oarbe și inconștiente, ca un ciclon sau un cutremur, — ci sunt săvâr-

șite cu voință și cu conștiință. Acei ce le săvârșesc vor să le săvârșească, se laudă cu aceste isprăvi: „admirabilele efecte ale tunului 42“... „superioritatea tunului 75...“. Și aceste lucruri nu se întâmplă în țări de sălbatici, ci în țările care reprezintă maximum de civilizație la care a ajuns omenirea; și această urgie s'a pregătit de poporul a căruia înțelepciune a formulat norma de purtare în viață: *leben und leben lassen*.

Numai înțeleg nimic... nimic. Toate speranțele de mai bine, toate iluziile frumoase sunt sdruncinate din temelii, smulse și spulberate de acest uragan de nebunie. Un val de duh de tăgăduire mi-a năpădit în suflet. Imi vine să cred că omenirea e osândită să rămâie pe veci proastă și rea; îmi vine să cred că viața e o ticăloșie, născocită de un tiran sanghinar și absurd, căruia îi trebuesc lacrimi și sânge ca să petreacă și că au dreptate marii pesimiști, care ajung la încheerea că, decât existența pe o lume, în care se întâmplă atâtea grozavii, e de preferat neființa, Nirvana, odihna de veci...

Zadarnic caut să mă scutur de această stare sufletească, zadarnic încerc să mă reîntorc la lucrări literare începute înainte de izbucnirea războiului. A scrie despre patimile unui om, în clipele în care atâta du-

rere înneacă milioane de suflete, îmi pare un joc copilăresc și o împietate...

Ce ar fi de făcut e să-mi închin toată puterea de muncă ce-mi rămâne, pentru aflarea și combaterea pricinilor care fac cu puțință deslănțuirea acestei uriașe nebunii, ca popoarele să se năpustească unele asupra altora, spre a se întrecide și a-și dărâma cu tunul roadele unei munci ce le-a costat atâta trudă.

Dar gândul că urgia actuală se întâmplă și s'a pus la cale tocmai în țările cele mai civilizate, mă face să cred că a avut dreptate înțeleptul, care a zis că „murind, vom lăsa lumea aceasta tot atât de proastă și de rea pe cât am găsit-o născându-ne“, — și-mi paralizează orice putere de muncă...

Și totuși ce frumos țel al existenței: a munci în slujba păcii...

Dumnezeu, iubite nene Mache, să-ți dăruiască sănătate și seninătate. Ți-o doresc și pentru dumneata și pentru mine. Sfaturile dumitale îmi vor fi de mare folos.

Cu iubire și respect.

Iubitul meu,

În trei-patru rânduri, dela primirea scrisorii dumitale, m'am hotărât să pornesc spre dumneata și mereu împrejurări neprevăzute s'au pus de-acurmezișul dorinței mele. Acum, neștiind când voi avea mulțumirea de a ne revedea, iau condeiul să-ți scriu. Afară e burniță, bate un vânt rece de sfârșit de toamnă, care mă țintuește în casă; am înaintea mea câteva ceasuri libere. Cum le-ași putea întrebuința mai bine, decât stând de sfat cu dumneata, măcar prin scris, dacă prin viu grai nu se poate?

Înțeleg perfect neliniștea și sbuciumarea ce-ți pricinuesc evenimentele la care asistăm; căci eu însumi, deși mult mai în vârstă decât dumneata, eu care am avut multe de îndurat în viața mea: dureri fizice, pierdere de avere, deziluzii dureroase, umiliri nemeritate, eu care, neavând copii, nici alte rude, nici multe zile de trăit de aci încolo,

ași putea privi nepăsător desfășurarea lucrurilor, — totuși, îți mărturisesc, că nicio dată nu mi-am simțit sufletul mai sbuciumat, mintea mai în luptă cu ea însăși, decât acum, din pricina celor ce se întâmplă, măcar că nu mi se întâmplă direct mie.

Nu mă mir de loc că sufletul dumitale se sbate „ca un steag în vijelie“ cum zici, căci numai un suflet de rând, capabil să se obicinuiască cu orice ticăloșie, poate rămâne nepăsător, văzând cea mai de seamă parte a omenirii recăzută în sălbăticie.

Eu care odinioară, când te vedeam indignat de câte o faptă a altora sau a dumitale însu-ți, îți ziceam; păstrează-ți indignarea pentru prilejuri mai mari, — acum îți aprob toată revolta și-ți urez din fundul inimei să nu ți-o risipești în blesteme care nu slujesc la nimic, ci să ți-o prefaci într'un lucru folositor, scriind cartea pe care-o vi-sezi, asupra pricinilor și mijloacelor de înlăturare a războaelor și pe care așa s'o intitulezi: *In slujba păcei*.

Scutură și aruncă repede departe de sufletul dumitale accesul de pesimism și de descurajare, care-ți sdruncină încrederea în progresul omenirii și-ți paralizează, cum zici, toată puterea de muncă. Pe cât de legitimă și de binecuvântată e revolta împotriva existenței răului, — pe atât de vătămătoare e descurajarea și pe atât de

mare păcat săvârșim îmbrățișând în acelaș blestem și în aceeași dorință de desființare și binele și răul acestei lumi.

De altminteri numai împrejurarea că după ce blestemăm viața, continuăm totuși de a trăi, ar trebui să ne dovedească absurditatea acestei atitudini. Te-ai hotărât vre-odată să-ți curmi firul vieții? Te-ai găsit vre-odată *în prag*, cum zice poetul? Eu nu mă sfiesc de a-ți mărturisi că am trăit asemenea momente și că și acum, — deși mă socoteam vindecat de șovăiala credinței în triumful neconținut al binelui, — ororile acestui războiu mi-au readus în minte cu o grozavă intensitate întrebarea: *a fi sau a nu fi?*

Și iată că, după scrâșniri din dinți, după blesteme cu pumnul ridicat spre cerul, care îngăduie revărsarea acestui val de sânge și de lacrimi peste biata omenire, nu mi-am curmat firul vieții.

Da, iată că eu, care deși nu sunt animalul lipsit de conștiință, osândit, oricât de ticăloasă i-ar fi viața, să trăiască vrând-nevrând, pentru că nu se poate privi trăind, eu, care fiind, conștient mi-am pus problema existenței și am ajuns la încheierea că viața nu e vrednică de trăit, — continui totuși de a trăi, deși am la îndemână arma, prin care, cu o singură apăsare pe trăgaci, ași putea să-mi dăru-

iesc neființa. Căpîi sau alte rude, căroră existența mea le-ar fi de vreun ajutor, n'am, — răceala armei nu mă înifoară, — sunt obicinuit cu mânuirea armelor; — pentru satisfacerea patimei vânătoarei nu m'am sfiit să ucid nenumărate viețuitoare, Știu cum vine moartea: bang! o svârcolire de o clipă și odihna de veci.

Nu cred în viața viitoare; nu cred că dacă mi-ași curma singur viața, s'ar putea să fiu retrimes pe lume, undeva, să-mi câștig dreptul la odihna de veci, în condiții și mai grele de existență. Sunt încredințat că după moarte îmi va fi cum îmi era înainte de a mă naște. Nu mă împiedică nici ciuda de a nu putea nimici odată cu mine și întregul univers. Mă lasă indiferent gândul că în urma mea lumea va continua să existe și că moartea mea nu-i va fi turburat mersul mai mult decât peirea unei muște... Și totuși continui de a trăi... Pentruce? Din inerție? Nu; ci pentrucă fără voia mea, în clipa din urmă, mi-au reapărut în minte toate ceasurile de fericire pe care mi le-a procurat frumusețea indescriptibilă a naturii, cu lumina ei, cu miresmele ei, cu svonurile ei, cu toată comoara ei de podoabe încântătoare; în aceiași clipă mi-am reamintit clipele de mulțumire pe care mi le-au pricinuit muzica, pictura, poezia, știința, toată comoara de frumusețe, pe

care a adăogat-o naturii munca creatoare a omenirei.

Și n'aveam nevoie să-mi răscolesc arhiva sufletului, spre a căuta în trecut și'n depărtare legătura trainică ce mă ține strâns de această lume. Era deajuns să-mi ridic ochii de pe arma ce țineam în mână și să privesc. Era o zi splendidă de început de toamnă.

În văzduhul vioriu sclipeau fire de funingei; soarele îmbrăca firea într'o lumină caldă și dulce ca o mângâiere; din vale, ca sunetul a mii de clopoței de argint, venea ciripitul rândunicilor, adunate pe vârful trestiiilor, să ție sfat despre o lungă călătorie ce se apropia; din depărtare se auzea glasul duios al clopotului unei biserici. Sute de nuanțe se amestecau în văsmântul de toamnă al codrului, de pe dealurile ce închideau zarea și îndărătul cărora dormea coama munților albastrii, cu crestele încununate de întâia zăpadă.

Și iată că nu numai partea inconștientă a făpturii mele, dar însăși conștiința mea trează a protestat împotriva morții, strigând că, cu toate durerile ei, viața cuprinde o sumă de fericiri reale și pozitive, atât de reale și de pozitive, încât numai gândul despărțirii de ele mă înfioară. Și deși mă gândeam că în aceeaș clipă se întâmplau grozăvii revoltătoare,

se sfărâmau oase, se sdrobeau țeste, se risipeau creeri, urlau și se svârcoleau, atâția oameni tineri, a căror energie s'ar fi putut întrebuința pentru mângâerea suferințelor, nu pentru pricinuirea lor, — am înțeles că pe cât de utilă și de legitimă e revolta împotriva relelor, pe cât de nobilă e hotărârea de a ne consacra viața pentru combaterea și nimicirea lor, — pe atât e de absurd să blestemăm întreaga existență și să cerem năruirea întregii lumi...

Deci încăodată, scutură și aruncă de parte de sufletul dumitale desnădejdea și păstrându-ți toată revolta, pune-te pe muncă.

* * *

Să știi că se vor ridica piedici de-acurmezișul hotărârei dumitale și că cele mai mari nu-ți vor veni din afară, ci din chiar năuntrul dumitale. Ele ți se vor înfățișa sub formă de sentimente și de judecăți, care vor încerca să-ți amortească hotărârea.

De unde până în ajun vei fi muncit cu agerime și cu încredere, iată că într'o bună dimineață te vei trezi gândind: „Adică de ce mă sbucium și mă străduesc atâta? Lumea e cum e. Superioritatea stă în putința de a te adapta împrejurărilor existente și de a stoarce din ele pentru tine maximul

de fericire posibil. Indignarea ce-mi pricinuește mila de cei ce suferă depe urma războiului, trebuie înfrânată; mila e un sentiment de sclav, o slăbiciune de combătut și de învins. Superioritatea stă în oțelirea sufletului, în căpătarea convingerei că sunt *rele necesare*, sau cel puțin *inevitabile*... Și apoi n'am făcut *eu* această lume, nu sunt *eu* răspunzător de ticăloșiile pe care le cuprinde“.

Nu te lăsa ademenit de asemenea judecăți. Cercetează-le și repede vei înțelege, că omenirea nu ar fi putut face niciun pas înainte, de s'ar fi cârmuit de asemenea credințe.

* * *

Nu e adevărat că puțința de a te adapta împrejurărilor existente, spre a stoarce din ele pentru tine maximul de fericire posibil, ar fi o dovadă de superioritate.

Nu e adevărat! Tot progresul săvârșit de omenire, și cel material și cel intelectual și cel moral, e izvorât din nemulțumire, din revoltă împotriva *actualului*.

Adaptarea la condițiile actuale, în care trăește o ființă, e o lege crudă și aspră a vieții, la care viețuitoarele lipsite de conștiință au fost și sunt obligate să se supună, pentru a trăi. Adaptarea e un compromis, impus lor de agenții distrugători ai mediului, în care întâmplarea sau nevoia

le-au dus. Mediul poruncește viețuitoarelor lipsite de conștiință: ori te adaptezi mie, ori pieri. Imensa diversificare a viețuitoarelor în atâtea clase, ordine, specii și varietăți, vădește rezemnarea cu care s'au supus acestei porunci, și s'au supus cu resemnare, pentru că erau lipsite de o conștiință care să protesteze și să se revolte împotriva ei. Pe măsură însă ce pe scara vieții au venit viețuitoare mai inteligente, ele nu s'au mai supus cu aceeaș resemnare agenților externi, ci au căutat ca prin activitatea lor să-i domine, să-i învingă, să prefacă mediul; iar de când a apărut pe lume omul, năzuințele lui de mai bine nu s'au împlinit, decât în măsura în care a putut prefăce mediul. A vedea în adaptabilitatea care e o formă de resemnare, o dovadă de superioritate, e o nerozie, când tot progresul omenesc, departe de a fi rezultatul unei resemnări, e rezultatul unei continue nemulțumiri, protestări și revolte împotriva actualului.

Insuși sufletele de rând, care privesc cu ochi răi și se împotrivesc la orice schimbare a condițiilor la care apucaseră să se adapteze, în rarele clipe de trezire de conștiință ce le pricinuește vederea marilor nefericiri și îngrozitoarelor mizerii, cu care omul se poate totuși obicinui, — își exprimă în mod indirect neîncrederea în va-

loarea adaptabilității, zicând: nu da doamne omului cât poate să rabde:

* * *

Nu e adevărat că mila și compătimirea sunt sentimente inferioare de combătut și de învins; dimpotrivă sunt sentimente nobile, care diferențiază pe om de celelalte lighioane; iar printre oameni, ceea ce mai ales deosebește pe omul superior de omul de rând, e tocmai puțința de a învinge egoismul și de a simți și a înțelege suferința altora, până și a dușmanului de moarte. De aceea cele mai dumnezești cuvinte, din câte se atribue mântuitorului, sunt fără îndoială, rugăciunea ce o adresează pentru acel ce-i întinde buretele cu fiere în vârful unei lance: „iartă-l doamne că nu știe ce face“.

În mijlocul cetei, — compusă pe de o parte din inconștienți, care asemenea viețuitoarelor inferioare se silesc să se adapteze condițiilor mediului în care trăesc, oricât de ticăloase ar fi, pe de altă parte din egoști interesați, la menținerea actualului, răsar indivizi înzestrați cu un prisos de simțire, care le face intolerabilă, nu numai propriu lor durere, ci și durerea altora, nemulțumiți a căroră conștiință se simte tulburată și revoltată de orice suferință, inadaptabili, care, dacă sunt prea slabi,

pier necunoscuți, dacă sunt destul de tari, reușesc să schimbe măcar în parte mediul social și să-l prefacă așa cum convine simțirii lor speciale și premergătoare. Da, numai sufletele meschin egoiste se adaptează tuturilor împrejurărilor și rămân surde la suferințele altora; sufletul ales se revoltă. Unor astfel de suflete se potrivesc cuvintele poetului:

Că de-ar fi fost să treci prin lume
Ca orișcare om de rând,
Ce lesne-ai fi pus frâu durerii
Și răsvrătului tău gând.

Dar ți-a fost dat să fi deasupra
Acestor inimi seci și strimte
Și tu să'nduri toată durerea
Pe care lumea n'o mai simte...

* * *

Nu e adevărat că superioritatea stă în încredințarea că ar fi *rele inevitabile* ori *necesare* și că a năzui dispariția lor e o utopie de nebun. Oricât am afirma din gură aceste lucruri, orice sfortări am face, spre a ne convinge că ele exprimă adevărul, nu putem izbuti să liniștim conștiința noastră; o parte a ei nu se poate obicinui cu gândul permanenței relelor, se răsvrătește și cere înlăturarea lor. Care din a-

ceste părți ale conștiinții noastre are dreptate, care exprimă adevărul? Aceea care ne îndeamnă să credem că sunt rele necesare, sau inevitabile, sau aceea care se răsvrătește împotriva existenții lor și ne îndeamnă să luptăm pentru înlăturarea lor? Să fie această revoltă a conștiinții noastre o nebunie? Nu, nu e o nebunie. Isvorul ei e în credința noastră că lumea ar continua să existe și după dispariția relelor a căror existență ne revoltă; iar această credință, la rândul ei, se întemeiază pe experiența trasă din marele număr de izbânzi ale muncii creatoare a omenirii, împotriva atâtor rele, în trecut socotite necesare și inevitabile. Formula *rău necesar* și *rău inevitabil* sunt împerecheri de cuvinte absurde, pe care o conștiință limpede le respinge. Cu asemenea formule goale de înțeles, scornite de cei interesați la menținerea actualului, nu se pot mulțumi decât mințile leneșe, incapabile de sfortarea trebuincioasă pentru înlăturarea răului și care preferă drumul resemnării, al adaptării. O minte ageră înțelege toată absurditatea împerecherii de cuvinte *rău necesar*, pentru că știe că progresul tocmai în asta stă: *în a face ca răul să nu mai fie necesar.*

Cu toate relele dispărute așa s'a purtat omenirea: întâi a trăit multă vreme sub jugul lor, fără măcar să le simtă greu-

tatea; — pe urmă a început s'o simtă, dar le-a socotit *necesare*, mângâindu-se cu firmitura de folos ce se poate trage până și din cea mai grozavă nefericire; — mai târziu a început să înțeleagă că nu sunt necesare, a început să protesteze împotriva existenței lor, dar de groaza sforțărilor ce trebuia să facă pentru înlăturarea lor, le-a declarat *inevitabile*; și în sfârșit, înțelegând că sunt și evitabile, le-a desființat. Așa s'a întâmplat cu antropofagia, cu sclavia, cu atotputernicia bisericeii; așa se va întâmpla și cu relele socotite azi necesare, ori inevitabile.

* * *

Cât despre gândul că de vreme ce nu am făcut noi această lume, nu suntem răspunzători de ticăloșiile pe care le cuprinde și nu am fi datori să ne străduim a le înlătura, dacă ele nu ne lovesc direct pe noi,

— știu că nu va dura în sufletul dumitale mai mult decât licărirea unui fulger.

Un asemenea gând nu domolește frământarea unui om, care și-a dat seama că conștiința noastră nu este numai o oglindă inertă și pasivă, în care se resfrâng lucrurile din afara ei, ci este un agent activ care are înrâurire asupra activității noastre și deci asupra lumii. Din clipa în care un om se socotește colaborator prin conștiința lui

la evoluția acestei lumi, atitudinea lui față cu viața se schimbă. Nu mai tăgăduiește valoarea vieții, nu mai cere năruirea lumii fiindcă cuprinde rele, dar nici nu mai poate rămâne nepăsător în fața lor, ci vrea să le birue, vrea să le înlătore, ca pe niște dușmani, care strică frumusețea lumii și care-l împiedică de a afirma cu toată tăria valoarea și legitimitatea existenței. A munci pentru înlăturarea relelor, de care conștiința lui se revoltă, nu-i mai apare ca o datorie, ci ca o trebuință a căreia satisfacere îi procură una din cele mai mari bucurii ce poate oferi viața.

Și dumneata care nu poți uita că în clipa în care îți scriu aceste rânduri, ca și în clipa în care le vei citi, milioane de oameni, aparținând celei mai civilizate părți a omenirii, fără a se cunoaște măcar între dânșii, sunt împinși să se pândească, să se caute, să se urmărească, pe pământ și sub pământ, pe apă și sub apă și în văzduh, spre a-și pricinui suferințe, spre a se schilodi și a se între-ucide, spre a-și firimiți cu tunul lucruri clădite cu trudă, — dumneata care ai înțeles toată monstruo-zitatea acestei nebunii, — nu te vei putea opri de a lupta împotriva acestui cel mai revoltător, cel mai tragic și cel mai absurd din toate relele de care suferă omenirea. Cel mai tragic, mai absurd, și mai revoltă-

tor, pentrucă deslănțuirea sau împiedicarea lui nu atârnă, — precum foarte bine zici în scrisoarea dumitale, — de puteri necunoscute, uriașe și de nestăpânit, ca puterile care produc cicloanele, cutremurile ori cataclismele, — ci numai de voința noastră, a oamenilor.

* * *

Nu lăsa să te descurajeze gândul micșorimei puterilor dumitale, în această luptă. Oricât ar fi de mică partea dumitale de contribuție, cât un grăunte de polen dacă ar fi, adu-ți-o. Oceanele sunt făcute din picături, universul însuși e făcut din părți indefinit de mici. La îndeplinirea idealului pentru care te-ai hotărât să lupți, nu lucrezi singur. Sute de alte frunți vor fi plecate împreună cu a dumitale spre aceiași muncă; și cu toate strigătele celor nerozi și celor interesați că gândul dispariției războaielor e o utopie irealizabilă, el se va împlini, pentrucă împlinirea lui nu atârnă decât de un plus de conștiință în omenire, iar sporierea neconținută a conștiinței e o lege a naturii. Evoluția vieței pământești o vedește în chipul cel mai luminos. A fost un timp, înainte de ivirea viețuitoarelor, când nici umbră de conștiință nu exista în substanța pământului. Și iată că, în împrejurări pe care nu le cunoaștem, din această sub-

stanță s'au ivit primele viețuitoare, bucăți limitate de materie, în care nu se întâmplau decât operații himice; — și iată că s'a întâmplat minunea de neînțeles că din jocul acestor operații himice, viețuitoarele au căpătat simțire și organe culegătoare de impresii din afara lor, care s'au perfecționat neconținut; și iată că s'a întâmplat minunea și mai mare că, din repetarea impresiilor căpătate prin acele organe, s'a născut în viețuitoare conștiința, care sporește neconținut. Asupra acestei conștiinți, pe care o constatăm în noi și de a cărei existență nu ne putem îndoii, putem avea credințe deosebite. Unul crede că conștiința nu e posibilă, decât cu condiția existenței unui creier și că în afara noastră nu există nimic analog conștiinței noastre; altul poate crede că de vreme ce elementele himice, din care suntem alcătuiți noi și creierul nostru, sunt în stare să producă în noi conștiința, s'ar putea ca Universul în care trăim, alcătuit din aceleași elemente, să aibă o conștiință a lui, o conștiință, uriașă, care ne înconjoară de toate părțile și care treptat-treptat, prin simțurile noastre, ca prin spăraturile unui zăgaz, s'a filtrat și se filtrează în noi.

Dar oricare ar fi credința noastră în privința conștiinței, ceea ce nu se poate tăgădui, e că evoluția vieții pământești a

adus cu sine un spor neconținut de conștiință. Deși instinctul era un mijloc destul de bun, pentru a asigura trăirea și propășirea viețuitoarelor, — o dovedește faptul că cele mai multe dintre ele trăesc până azi neschimbate de cum erau cu sute de mii de ani în urmă, — totuși dealungul lanțului principal al vieții ele n'au rămas staționare, ci s'au schimbat neconținut; iar deosebirea de căpetenie, dela viețuitoarele care alcătuiesc un inel al aceluiași lanț de inelul următor, a stat într'un plus de putere de cunoaștere și deci într'un plus de conștiință, care sporește neconținut, dela râma care abia poate percepe variațiunile de temperatură și de umezeală, până la omul, care vrea să știe ce realitate se ascunde sub clipirea stelelor, ce plutesc la depărtări de milioane de kilometri.

Fiecare nou act de cunoaștere, fiecare experiență nouă se adaugă în noi pe lângă cele trecute și ne sporește conștiința. Orice încercare de a o înăbuși produce rezultatul contrariu. Adu-ți aminte de inchiziție: născocită și înființată pentru înăbușirea ei, ea a produs tocmai rezultatul unei mai vii treziri a ei.

E orb acela ce nu-și dă seama că neconținuta perfecționare a viețuitoarelor, pe ramura principală a vieții, vădește parcă nemulțumirea naturii cu viața inconștientă

și resemnată a animalelor și silințele ei de a crea o ființă conștientă, care după ce va fi străbătut lungi perioade de brutalitate, de superstiții, de bigotism, de revoltă și de agnosticism, să ridice în sfârșit ochii în sus și să zică: „te înțeleg și-ți mulțumesc că prin conștiința cu care m'ai înzestrat m'ai făcut colaboratorul tău la înfrumusețarea și perfecționarea acestei lumi“.

* * *

Ahl de ce trebuie ca tocmai acei ce conduc destinele omenirii să ignoreze aceste adevăruri? De ce trebuie ca tocmai ei să nu 'nțeleagă ce enorme avantagii ar rezulta pentru întreaga omenire din sporirea neconținută a acestui nou factor de evoluție: conștiința? De ce tocmai ei să vadă în sporirea conștiinței mai ales o primejduire a situațiilor și privilegiilor lor? Căci acest uriaș măcel la care asistăm, din înăbușire de conștiință isvorăște și în scop de înăbușire de conștiință s'a deslănțuit. Nu popoarele l'au pregătit, nu ele l'au pornit, ci stăpânirile amenințate în prerogativele lor și 'n lăcomia lor. Dar legile naturii nu se pot stânjeni, cum nu se poate stânjeni merusul stelelor pe cer. Valul de durere revărsat peste omenire, cu intenția înăbușirii conștiințelor protestatoare, va produce

tocmai rezultatul contrariu: un spor de conștiință, care va aduce cu sine mari schimbări în tabla de valori a omenirii și o grozavă prăbușire a trufiei și a puterii cârmuirilor de azi.

La lucru, deci, dragul meu. Spre împlinirea idealului nostru de înfrățire a omenirii nu colaborează numai semenii de ai noștri, ci însăși voința uriașă a naturii.

Vechiul și nestrămutatul dumitale prietin, care-ți urează cum zice cronicarul: slobode vremi“.

Iubite nene Mache,

Îți mulțumesc din adâncul inimei pentru neprețuitul sprijin, pe care mi-l aduc înțeleptele îndemnuri și sfaturi cuprinse în scrisoarea dumitale. Nu știi, în bezna de îndoeli ce această grozăvie lasă peste orice minte, cât bine îmi face splendida strălucire a credinței dumitale în triumful final al conștiinței și al rațiunei.

A! E ușor să crezi în progresul indefinit al omenirii, în vremuri normale și liniștite, când nimic nu vine să-ți turbure această credință; dar pentruca în zilele în care se poartă, de popoarele ajunse în fruntea civilizației, cel mai crâncen și mai fioros războiu, din câte s'au întâmplat pe pământ, să-ți păstrezi neclintită credința, că totuși va sosi o vreme, când popoarele înțelegând toată monstruoasa absurditate a războaelor, vor înceta de a se dușmani și

a se întrecide, o vreme în care religia iubirei și a conclucrării spre binele comun al omenirii va înlocui religia urei și a vrăjmășiei, — îți trebuie o mare înțelepciune și o mare putere de pătrundere a lucrurilor.

Grație învățămintelor dumitale și eu îmi păstrez neștirbită această credință, clădită, cum zici, pe experiența trasă din dispariția atâtor alte rele, odinioară îndurate cu resemnarea inconștienței. Sunt încredințat că, pe fiecare zi ce va trece, se va micșora numărul acelor care, fiindcă știu că fiarele se mănâncă între ele, găsesc firesc și legitim ca și oamenii să facă astfel, uitând că ceace deosibește pe om de celelalte lighioni sunt tocmai silințele lui de a se desrobi de bestialitate originală. Sunt convins că sporirea conștiinței va aduce cu sine înlăturarea cârmuitorilor înguști la suflete și la minte, care pentru a justifica dănuirea unor întocmiri profitabile lor și numai lor, se duc să caute norme de purtare omenească în năravurile animalelor și-și închipuesc că au redus la neant aspirațiile pacifiste, când au pronunțat cu o superbă suficiență formula: *vivere est militari*, a trăi este a lupta, parcă a lupta ar însemna a ucide și a dărâma cu tunul munca semenilor tăi!

Dar băiguelile fără niciun sens ale acelor care se încearcă să justifice acest

măcel, — silințele celor care l'au pregătit și l'au deslănțuit de a se lepăda de răspundere, — încercările lor, când se văd bălăcind în absurd, de a arunca răspunderea pe seama unei fatalități inevitabile, — dovedesc că ei însăși sunt încredințați că războiul e o ticăloșie. Intreaga omenire a depășit față cu această ticăloșie, faza îndurării cu resemnarea inconștienței și faza formulei absurde că războiul ar fi un *rău necesar*. Nimic și nimeni nu-mi poate sdruncina credința că ea va depăși și faza formulei: *războiul e un rău inevitabil*, în care se găsește azi.

Singurul lucru neliniștitor e teama că tocmai cârmuitorii popoarelor vor fi acei ce se vor împotrivi mai cu înverșunare la împlinirea idealului de înfrățire a popoarelor, și că, precum celelalte drepturi și libertăți de care se bucură azi popoarele, au trebuit să fie smulse cu violență din mâna minorității cârmuitoare, tot așa și dreptul lor de a se iubi și de a trăi în pace, nu se va putea realiza, decât tot prin revoluție. Revoluție, adică altă urgie, iar jafuri, distrugere, vărsare de sânge — și nu a sângelui celor vinovați și răi, care vor ști să se strecoare, ci al celor mai blânzi și mai buni, care nu se vor putea stăpâni de a protesta împotriva exceselor și care din pricina moderațiunii lor, vor fi

socotiți de căpeteniile revoluției ca adversari de suprimat.

* * *

În ce grea cumpănă se găsește sufletul meu, iubite nenē Mache! Ași vrea să lucrez în slujba păcei și constat că n'o pot face decât propovăduind răsvrătirea.

Dumneata mă cunoști mai bine, decât mă cunosc eu însu-mi, și ai putut vedea, din lungile noastre convorbiri, că eu nu sunt o fire amărâtă, ursuză și sanchie, pornită să cârtească împotriva soartei și să bârfească valoarea vieții. Dimpotrivă sunt o fire veselă, iubitoare de viață, pentru că-mi dau seama, ca și dumneata, câte comori de frumusețe și câte izvoare de fericire reală și pozitivă cuprinde ea. Deși în casa părintească și în tinerețea mea m'am bucurat de-o prosperitate materială, pe care niciodată nu o voi redobândi, pierderea averei nu mi-a înăcrit sufletul; — nu sunt un *laudator temporis acti*, un pesimist cu ochii întorși spre trecut, ci un convins optimist, încredințat că fericirea omenirii e înainte, spre viitor. Urmând înțeleptele dumitale sfaturi mi-am întocmit o tablă de valori, care m'a scutit de a râvni notorietatea sgomotoasă ce aduce cu sine o situație politică, sau de a pismui fericirea pe care o poate procura bogăția. De

aceea cu sufletul străin de ura și de invidia de clase, am socotit totdeauna mișcările anarhice ca nevrednice de interes, fiindcă mi se părea că ele isvorăsc mai ales din o pismuire josnică a fericirii altora. Imi dam negreșit seama că la temelia nemulțumirii celor mulți e și o legitimă dorință de a face să înceteze mari suferințe; dar îndreptat că nefericirile de care suferă omenirea sunt datorite mai ales unei răutăți înnăscute a firei omenești, care persistă cu toate eforturile conducătorilor de a o îmbunătăți, găseam prea puțin temei năzuințelor de dărâmare a ordinii constituite.

Azi însă, în fața celor ce se întâmplă și în fața constatării că toți cărmuitorii se leapădă de răspunderea acestei urgii, orice eforturi ași face să-mi potolesc revolta împotriva lor rămân zadarnice.

* * *

Căci spune, se poate închipui ceva mai revoltător, decât ca această furie de întrecere și de distrugere să dureze de atâta timp, ca în fiecare zi să moară și să se schilodească mii și mii de oameni, în floarea vârstei, ca în fiecare zi să se nimicească lucruri de un preț incalculabil — și ca toți cărmuitorii să strige cât îi ține gura că n'au vrut ei războiul? Și spune, dacă se poate concepe o mai pu-

ternică justificare a anarchismului, decât mărturisirea că evenimente de așa însemnătate atârnă de o fatalitate inevitabilă și că conducătorii sunt incapabili de a păzi popoarele de deslănțuirea lor?

Cine și prin ce mijloace, poate opri pe ori și cine să se întrebe: Oare dacă în toate țările care se răsboiesc ar fi fost revoluție, s'ar fi săvârșit atâta ruină câtă a săvârșit până acum războiul?

Ar fi pierit atâția oameni valizi? Ar fi rămas atâția alții schilodiți pentru restul vieții? Ar fi înnebunit atâția? S'ar fi dărâmat cu tunul atâtea construcții, atâtea căi de comunicație, atâtea sate și orașe întregi? S'ar fi dus în fundul mărilor atâtea vase, care au costat sume fabuloase, încărcate cu mărfuri și cu produse, fabricate sau cultivate cu atâta muncă? S'ar fi produs această stagnare a culturii și a operei constructive, prin sustragerea atâtor brațe și atâtor minți și prin mobilizarea lor numai în vederea distrugerii? S'ar fi dăstrămat, așa cum se dăstramă, astăzi, toată opera de înfrățire, de osmoză internațională, ce se înfăptuia prin circulația liberă dela o țară la alta? Ar fi năvălit în atâtea milioane de suflete atâta ură clocoțitoare? Și dacă răspunsul este: nu! — atunci întrebările firești ce se impun minții sunt: Ce valoare au guvernele legitime,

dacă ele nu pot evita popoarelor calamități, în care nu le-ar duce anarhia? Și ce stimă mai poate avea un om, care nu e de o naivitate ridicolă, pentru asemenea cârmuiri?

* * *

Dar lepădarea de răspundere a cârmuitorilor e făcută să sporească revolta cuiva, pentrucă ea însemnează adăugarea unui act de lașitate pe lângă uriașa crimă de a fi pregătit și deslănțuit urgia actuală.

Popoarele nu merg de capul lor, ci sunt cârmuite de împărați, regi, cancelari, miniștri, diplomați, care-și impun voința și pedepsesc pe cei ce încearcă să le-o stânjenească. Dintr'o înlesnire de vorbire zicem: Franța, Germania, Rusia, Austria și săvârșim astfel păcatul de a atribui neamurilor toată vinovăția unei minorități de conducători. Zicem Rusia și aceasta însemnează, amestecate la un loc, toate virtuțile constructive ale unui neam întreg și toată vinovata nepricepere a conducătorilor lui politici. Pușkin, Tolstoi, Aivasoff, Ciaikovski, Kropotkin, toți artiștii, toți învățații și toți protestatorii, executați, surghiuniți în Siberia, ori fugiți în lume și toți mucinicii anonimi ai muncii creatoare, toți sub numele generic de Rusia, ies egal de

răspunzători de ticăloasa conducere, în realitate exercitată de o infimă minoritate.

Zicem Germania și aceasta însemnează că toți învățații, toți artiștii, toți muncitorii, toate virtuțile constructive ale neamului german sunt egali de răspunzători, de păcatul, săvârșit de un pumn de conducători, uitând că pregătirea și pornirea războiului e un apanaj exclusiv al suveranului și toată uriașa putere de care dispune, pentru a înnăbuși orice încercare de protestare.

Rămâi încremenit în fața seninătății cu care se scrie și se citește: „*In urma asasinatului de la Serajevo, Austria a adresat Serbiei o notă*“... Cum Austria? Care Austrie? Românilor, Rutenilor, Slovaciilor, Boemii, Cehii din monarhie ar fi redactat și adresat acea notă? Desigur că nu! Ceilalți locuitori ai monarhiei fost-au consultați? Nu. Avut-au loc la Viena, ori la Pesta, demonstrații mari de indignare publică, manifestații războinice, mișcări populare vijelioase, imposibil de oprit, sub presiunea cărora cârmuitorii monarhiei au fost constrânși să redacteze nota către Serbia? Nu. În secret, așa cum se comit toate crimele, pentruca să nu poată fi stânjeniți și pentruca poporul să se găsească înaintea faptului împlinit, câțiva inși au ticluit un act care a dat foc întregului continent,

Acesta e adevărul, înspăimântătorul și revoltătorul adevăr, că pe când atâția învățați, atâția artiști, atâția soldați ai muncii creatoare se silesc să ducă omenirea cu un pas înainte pe drumul progresului, un pumn de indivizi dețin dreptul de a deslănțui urgii ca aceasta în mijlocul căreia trăim; iar lepădarea lor de răspundere e o infamie în plus.

* * *

Aceiași revoltă îmi stârnește faptul că nu numai gazetarii, în cea mai mare parte oameni fără nici o cultură, sau cu o cultură mediocră, dar însuși unii oameni culți contribuiesc cu seninătate și cu gravitate la anonimarea răspunderilor și la întunecarea conștiinței publice, afirmând că războiul isvorăște din cauze economice. Și mai întâi, chiar dacă ar fi așa, popoarele nemergând de capul lor, ci fiind conduse de guverne care-și impun voința, vițiile stărei economice a popoarelor tot în răspunderea cârmuitorilor cad. Dar afirmațiunea că războiul isvorăște din motive de ordine economică e pe de-antregul falsă. E de netăgăduit că pretutindeni există nemulțumiri de ordine economică și există, pentrucă azi pretutindeni conducătorii politici au ajuns prada oamenilor de afaceri, care cu multă dibăcie—reu-

șesc să-i cointereneze la acțiunea lor de prădare și de jupuire a mulțimei.

Roadele acestei stări de lucruri se văd: un cult desfrânat al vițelului de aur, — o goană nebună după câștig, — întronarea unei concepții îngust materialiste, cu o proslăvire nemăsurată a avuției, oricare ar fi mijloacele prin care a fost câștigată, — subordonarea oricăror preocupări de ordin ideal prosperității materiale, — uitarea desăvârșită a cuvintelor înțeleptului osândit să bea cucută și sfântului răstignit pe cruce: „la ce-ți vor folosi ție toate bunurile lumesti, de-ți vei pierde sufletul?“

De unde și o falșă împărțire a oamenilor în două categorii: de-o parte *oamenii de acțiune*, adevărați oameni de valoare reală, de altă parte simplii muritori. Creatorul de opere de artă, isvoare de mângâiere și de încântare, — învățatul și descoperitorul de leacuri noi, de mijloace noi de operare sau de curarisire, — născocitorul de noi mijloace de robire și de utilizare a forțelor naturii, — observatorul, care o viață întreagă supraveghează și studiază viața lighioanelor și descoperă legi necunoscute ale vieții și toți muncitorii tăcuți și necunoscuți, *nu sunt oameni de acțiune*.

Rămân oameni de acțiune oamenii de afaceri, care născocesc mijloace noi de realizare de câștiguri prin însușirea muncii

altora, sau prin specularea nevoilor mulțimii, politicianii iscusiți, vechilii oamenilor de afaceri și suveranii, care scoțând sabia pot îmbrânci popoarele în războaie. E evident că din pricina aceasta există pretutindeni o stare economică, producătoare de nemulțumiri în sufletul mulțimei.

Dar nemulțumirile de ordin economic, oricât de mari ar fi, nici nu explică războaiele, nici nu sunt cauza lor. O stare economică rea poate da naștere unei revoluții, nu unui războiu. În trecut da, când omenirea trăia în cete nomade, ale căror principale îndeletniciri erau vânătoarea și păstoritul, războaiele erau rezultatul și efectul unei rele stări economice. Intemperii neașteptate, ca o secetă îndelungată care prăpădea pășunatul vitelor și vânatul dintr'o regiune, făcea ca horda ce trăia acolo să plece aiurea, în căutarea mijloacelor de traiu, să năvălească peste altă hordă și s'o deposedeze. Războaiele biblice și năvălirile barbare isvorau din motive de ordine economică, cele moderne nu.

Dacă ar fi adevărat că pricina războaelor trebuie căutată într'o stare economică *rea* — (căci ar fi absurd a pretinde că războiul poate fi rezultatul unei stări *bune*) — ar trebui ca ele să pornească din țările supra-populate, care ar sta rău economiceste și ar trebui ca muncitorii, partea de omenire

care suferă mai mult de pe urma relei stări economice, să fie cei mai rășboinici. Se întâmplă însă tocmai contrariul, că partidul muncitorilor e acela care pretutindeni s'a organizat pentru a lupta contra rășboaelor și că ele pornesc tocmai din țările cele mai prospere.

De când omenirea a intrat în faza de viață sedentară, rășboaele sunt sau opera voinței unei minorități lacome de câștig și hrăpărețe, cum a fost rășboiul împotriva Burilor, — sau opera unei oligarhii, care simțindu-se amenințată de revoluție, recurge la rășboiu, ca la o diversiune, un mijloc de raliare, de solidarizare a intereselor, prin indicarea unui dușman comun din afară, cum a fost rășboiul rușo-japonez, — sau în sfârșit, cum e cazul rășboiului actual, opera și a lăcomiei minorității cârmuitoare și a temerii ei de revoluție și mai ales a mentalității speciale, arțăgoasă, bătăioasă, prepuelnică, trufașă, nesocotitoare a dreptului și proslăvitoare fără măsură a forței, pe care o capătă un popor, prin armarea și militarizarea lui excesivă.

Dar negreșit suveranilor și oamenilor politici le convine de minune anonimarea rășpunderilor, ce rezultă din căutarea unor pricini depărtate ale rășboiului.

Intr'un număr de revistă serioasă am cetit de curând un articol, prin care autorul se

silea să găsească o legătură între izbucnirea acestui războiu și petele solare, Caută cine vrea acestui războiu pricini anonime și oculte, — eu care nu urmăresc decât căutarea mijloacelor prin care s'ar putea înlătura repetarea grozăviei actuale, mă mulțumesc să cunosc cauzele ei imediate — și aceste cauze sunt: înarmările, pregătirile de războiu, care aduc după ele în mod fatal și inevitabil războiul, așa precum îndelungata beție în mod fatal și inevitabil aduce după dânsa *dilirium tremens*; iar înarmările și pregătirile de războiu sunt și ele la rândul lor efectele unui absurd și criminal tradiționalism de care se călăuzesc suveranii, tradiționalism pe baza căruia în loc să fie șefii virtuților constructive ale popoarelor ce cârmuesc, ei continuă să fie șefii virtuților lor distructive.

* * *

Intr'un popor de zeci de milioane de oameni buni, cumiți, harnici pe toate tere-nurile muncii constructive, — dela umilul țaran sau uvrier, până la învățatul care se silește să descopere un anestezic nou, ori specificul unei boale, până la artistul care muncește la o operă ce va mângâia și va încânta generații, — într'un astfel de popor, o infimă minoritate deține prin moștenire dreptul de a-i conduce destinele, socotind

de turburători ai ordinii pe cei ce le pun la îndoială priceperea și destoinicia. În capul acestei minorități stă un suveran a căruia meserie e milităria.

Cu toată autoritatea pe care i-o pune la îndemână situația lui de șef, înscrie în fruntea tablei de valori morale a neamului, ca primă valoare: eroismul militar. Virtuțile constructive, activitatea științifică, artistică sau filozofică, sunt pe planul al doilea, în primul plan activitatea militară. Cea mai mare considerație militarilor, cele mai mari privilegii militarilor. Are atâția frați, atâtea rude, atâți copii, — unul nu se îndeletnicește cu altceva, decât cu milităria. Prieten intim și tavarăș cu cel mai mare fabricant de arme din lume, încurajează toate născocirile distrugătoare și toate aplicațiile în scop de distrugere ale progreselor științei, își armează neamul până în dinți, — silește prin aceasta și pe vecinii săi să meargă pe acelaș drum de rătăcire; ba, interesat la desfacerea mărfii, impune țărilor mici, cu prilejul oricărui împrumut ce contractează în țara lui, să cumpere o anumită cantitate de arme și de muniții.

Prin cuvântări sforăitoare, prin parăzi, prin reviste, prin exhibiția pompoasă și strălucitoare a puterii distructive, prin manevre peste manevre, prin coduri de justiție mili-

tară aspre, prin catehisme monstruoase ale soldatului, prin fel de fel de mijloace artificiale, falșifică sufletele, le hrănește cu truție și cu ură împotriva celorlalte neamuri. Pe cei ce încearcă să protesteze, arătând că e o nebunie să răpești pentru armare o atât de mare parte a bugetului țării, în paguba sănătății, instrucției și construcției publice, că poporul se înnăbușă și nu mai poate îndura atâtea sporiri de impozite puse în vederea armării, că aceste armări vor duce în mod fatal la războiu, — suveranul și sfetnicii lui îi socotesc ca dușmani, iar prin presa oficială îi indică disprețului public — și continuă cu înarmarea, mințindu-se și pe ei înșiși și pe nenorocitul popor ce cărmuesc cu formula absurdă: *si vis pacem para bellum*.

Și firește, dată fiind pasivitatea maselor, dat fiind spiritul lor de imitație, când suveranul crede că: „un prinț nu trebuie să aibă alt gând și altă preocupare, decât pregătirea războiului“, — când el adresează trupei trimisă într'o expediție cuvintele: „mergeți și nu cruțați nimic, faceți-vă faima trupelor lui Atila!“ când moștenitorul tronului, stăpânul de mâine, scrie lucruri ca acestea: „o sarjă de cavalerie e cel mai admirabil și mai înălțător spectacol din lume“... „până la sfârșitul lumii spada va rămâne factorul hotărâtor“... „cultura nea-

mului german are nevoie de o spadă ascuțită și grea spre a se impune“, — când generali, care se erijează în filozofi, scriu cărți monstruoase de apologia războiului și în loc de a fi internați în ospicii de nebuni, sunt aduși să formeze consiliul intim al suveranului, iar moștenitorul tronului le face prefețe în care scrie: „trebuie veghiat ca nu cumva rațiunea să anemieze vechiul spirit războinic al Germaniei“, — când sfetnicii lui, în loc de a se împotrivi și de a încerca să-l readucă pe calea adevărată, îi aprobă și-i aplaudă toate năzbâtiile, — e lesne de înțeles că poporul astfel cârmuit, în loc să creadă sfaturile înțeleptului Kant, propovăduitorul păcei universale, va crede sfaturile generalilor, pe mâna cărora a încăput filozofia, sau ale sărmanului bolnav, care în ceasurile de criză de nebunie distrugătoare, cu mintea rătăcită „*dincolo de hotarele binelui și răului*“, scrie că mila și compătimirea sunt sentimente de sclav, că singura valoare e *voința de a putea* fără scop, fără obiect, *forța*, înaintea căreia toată comoara de moralitate și de umanitate, adunată cu atâta strădanie de veacuri, trebuie să sboare ca o pleavă inutilă!

Și nebunia se întinde, se întinde mereu, — cuprinde suflet după suflet și firește după ce sistematic s'a înfipt adânc în sufletul mulțimei credința că nu există înde-

letnicire mai nobilă decât milităria, gloata înconștientă, mamele, soțiile, surorile, care vor plânge amar după ce războiul va fi izbucnit, aplaudă deocamdată cu frenezie defilarea oștirii în zilele de parazi; iar Suveranul vede în aceste aplauze dovezi de aprobare și de îndemn să-și continue nebuneasca cârmuire. Cercul vițios e acum complet încheiat. Toate virtuțile constructive au căzut pe planul al doilea, prestigiul puterii brutale de distrugere a pus stăpânire pe toate sufletele. Poporul armat până 'n dinți se socotește poporul ales; celelalte popoare sunt unele *Halbvölker*, altele *Unvölker*. A-și impune voința celorlalte popoare îi pare la 'nceput un drept, apoi o datorie. Acum mina e încărcată, capsă pusă; o ciocnire de nimic o va face să izbucnească; iar când ciocnirea s'a produs, nici o putere nu mai poate împiedica grozăvia. De altminteri unde e acea putere? Obicinuit cu atâtea manevre, Suveranul va socoti războiul ca o manevră puțin mai grea decât cele anuale. „Nu vor cădea frunzele și ostașii vor fi întorși la căminurile lor“. Toată grija lui e să nu-i ia alții înainte; de aceea își grăbește complicii: „Und jetzt rasch, meine Herren“! Cei ce l'ar putea stăjini prin protestări, prin rezistență, prin încercări de a dovedi monstruoșitatea crimei ce se pune la cale, sunt socotiți trădători și

sunt parte executați în grabă, parte amenințați: „Eu sunt unealta lui Dumnezeu! Eu sunt spada lui, eu sunt reprezentantul lui! Vai de cei ce vor rezista voinței mele! Vai de cei ce nu cred în misiunea mea! Vai de cei lași!“ Iar când, după picarea a trei rânduri de frunze, începe să-și dea seama că neamul lui, care cucerea lumea în mod pacinic, n'avea nici o nevoie de războiu și nu avea nimic de câștigat depe urma lui, — în fața ruinei și a enormelor jertfe pierdute de prisos, presimțind sosirea zilei de chemare la răspundere, — departe de primejdiile frontului pe care în fiecare clipă mii de tineri mor ca niște câini netrebniți, el strigă: „Jur înaintea lui Dumnezeu și a oamenilor că n'am vrut războiul!“

Ce altă valoare poate avea acest strigăt, decât acela al bețivului, care după ce a băut o viață întreagă, acum, văzându-se murind de *delirium tremens*, ar striga: „n'am vrut să mor așa?“

Admirabilă cârmuire! Să pregătești războiul până în cele mai mici amănunțimi, sub cuvântul c'o faci pentru asigurarea păcii, — să declari războiul; iar acum, când acea pregătire și declarare își produc roadele firești, — când egoismul de neam urlă cu spume la gură, — când oameni care nu se cunosc între ei se măcelăresc și se schi-

lodesc, — când cea mai civilizată parte a omenirii a venit la viața în caverne a bestiiilor de acum câteva sute de mii de ani — când popoarele își distrug cu tunul roadele unei munci trudnice, — când ura întunecă într'atâta dreapta judecată, încât învățați care până ieri se iubeau și se respectau, își tăgăduesc orice valoare, smulg și-și aruncă în față cu dușmănie distincțiile ce reciproc își acordaseră în semn de admirație, — azi să strigi că n'ai vrut războiul și totuși să continui de a mobiliza toate energiile în scopul distrugerii și de a trimite în gura morții contingente după contingente, zicând c'o faci pentru restabilirea păcii, pe care o aveai, dar pe care propria ta nebunie a stricat-o! Admirabilă cârmuire!...

Și când te gândești ce uriașă opinie au cârmuitorii despre arta lor de a governa și ce scump, cu câtă oarbă supunere, cu câte privilegii și cu câtă slavă pretind și obțin să le-o răsplătească mulțimea inconștientă și îndelung răbdătoare.

Suverani șefi ai virtuților distructive și armate organizate în vederea distrugerii, iată adevăratele pricini ale războaelor de azi...

Și totuși ce ușor s'ar putea ca îndreptarea să vie fără revoluție, de sus, însuși dela cârmuitori.

Dar îmi dau seama — cam târziu, recunosc, — că această scrisoare a luat proporții prea mari. O închei mulțumindu-ți încă odată pentru bunele dumitale sfaturi și îndemnuri și mă întorc la lucru, rămânând ca în altă scrisoare să supun prețioasei dumitale păreri, cum cred că s'ar putea realiza maximul de schimbare cu minimul de perturbare.

Al dumitale pe veci îndatorat prietin.

Iubite Nene Mache,

Precum vezi, nu-ți dau pace. Abia vei fi sfârșit de cetit scrisoarea mea precedentă și iată că-ți scriu alta și mai lungă; — dar vreau să-mi supun părerile drepte și sănătoasei dumitale judecăți și contez pe bună-tatea și răbdarea dumitale.

Îți spuneam în scrisoarea trecută temerile mele că libertatea popoarelor de a se iubi și a se stima între ele și de a conlucra la binele general al omenirii, nu se va putea realiza decât prin revoluție;—și că totuși eu întrevăd un mijloc prin care îndreptările ar putea să vie de sus în jos, dela însuși conducătorii popoarelor, fără perturbare și fără primejduirea mai nici unuia din privilegiile lor. Intr'o formulă scurtă acest mijloc s'ar enunța așa: *hotărârea suveranilor ca pe viitor să fie șefii virtuților constructive ale popoarelor ce cârmuesc, în loc de a mai fi șefii virtuților lor distruc-*

tive cum sunt astăzi — și ca urmare, organizarea armatelor în vederea construirii.

* * *

Ca toate instituțiile omenești, armata organizată în vederea distrugerii este rezultată din împrejurările, în care omenirea a fost nevoită să trăiască în trecut. În vremea când numai unele popoare depășiseră viața nomadă a primelor triburi și intraseră în faza de viață sedentară, trăind acum din agricultură, industrie și comerț; iar altele rămase în urmă, continuau să trăiască numai din vânat și din pășunatul vitelor, năvălind în regiuni fertile, când vre-o intemperie făcea nelocuibilă regiunea în care trăiau, — era firesc ca popoarele mai civilizate să se armeze, pentru a putea rezista năvălirilor hordelor barbare. Interesele lor și ale întregii umanități cereau ca progresul realizat de cei civilizați să fie ocrotit împotriva pornirilor distrugătoare ale barbarilor. Pentru acele vremuri era adevărat adagiul: *si vis pacem para bellum*; — pentru acele vremuri era firesc ca șeful statului să fie șeful virtuților distructive ale poporului, virtuți foarte prețioase în ziua când barbarul se năpustea să nimicească roadele dobândite prin civilizația pacinică; pentru acele vremuri armata organizată în vederea dis-

trugerei era scutul poporului, iar suveranul purtătorul lui.

Dar încet-încet și rînd pe rînd, popoarele înțelegînd valoarea muncii și avantajile îndeletnicirilor vieții sedentare, s'au statornicit și acum trăesc din agricultură, industrie și comerț. Și totuși, deși condițiile de traiu ale omenirii s'au schimbat, deși civilizația nu mai se găsește primejduită de năvălirile unor popoare rămase în faza de viață nomadă, — lipsa de pricepere a suveranilor, încurajată de slugărnicia sfetnicilor lor, îi face să continue de a nu avea altă profesie decât milităria, de a menține instituția armatei organizată în vederea distrugerii, înnăbușind popoarele sub cheltueli din ce în ce mai mari și întreținînd între ele sălbateca religie a urei, care le face să se năpustească unele asupra altora spre a se ucide, a-și jefui și nimici avutul.

Cu ce s'ar putea compara *în mic* această nebunie de a păstra o instituție organizată cum s'a apucat din trecut, când împrejurările din care s'a născut s'au schimbat? Poate cu fapta unuia care fiind proprietarul unei enorme cirezi de vite, păzită de o ceată de câini credincioși și feroși, s'ar lăsa într'oză de această afacere, ar vinde vitele și ar veni să se stabilească în oraș, aducînd cu dânsul ceata de câini, pe cât de necesari când ținea turmă, pe atît de inutili, ba de

vătămători la oraș. Din toate punctele de vedere fapta unui asemenea om, e cu mult mai puțin absurdă, decât fapta cârmuito-rilor de a menține în zilele noastre armata organizată în scop de distrugere.

Lipsa de valoare a motivului ce se invocă, pentru justificarea menținerii armatelor distructive de azi, anume: *apărarea patriei*, au dovedit-o complet rezultatele războiului actual. Toate statele în vederea asigurării apărării lor s'au înarmat până în dinți, și unde le-au dus acele înarmări? În fundul prăpastiei în care azi se sbat ruinate. Care este țara a căreia armată a apărât-o de ruină? Dacă Anglia și America nu au suferit în aceiași măsură prăpădul războiului, lucrul se datorește situației lor geografice; toate celelalte țări ale continentului, care s'au războit, nici în zece ani nu vor putea repara ruina ce și-au pricinuit reciproc, tocmai prin acest instrument ce și-au fabricat în scop de apărare: armata. Și era fatal să fie așa, pentrucă întreținerea armatelor distructive, departe de a fi o garanție de pace, este dimpotrivă singurul și cel mai eficace mijloc de a face ca războiul să izbucnească neapărat.

Evoluția popoarelor trebuie să urmeze acelaș drum pe care l'a urmat evoluția viețuitoarelor.

În dorința ei de a păstra cu orice preț

viața, natura făcuse la 'nceput lighioane paradoxal de armate pentru atac și pentru apărare. Ictiozaurul cu solzi, cu plăci, cu ghiare, cu coarne până și pe pleoapele ochilor, care avea de luptat cu pleziozaurul și cu iguanodonul, tot atât de armați până la asifixie.

Dar natura a părăsit acel drum ca absurd. Viețuitoarele atât de armate au pierit și au pierit nu ucise, ci asfixiate sub urmura lor și a triumfat cele mai puțin armate, tocmai pentru că din pricina mai puținei înarmări, erau mai active, mai nestânjenite în mișcări.

Trăesc sub ochii noștri lighioni de aproape înrudite, a căror soartă ne poate sluji de pildă foarte convingătoare: broasca testoasă și pasărea. Cea d'întâi și-a păstrat carapacele și amenințată să piară, abia se poate tări prin mocirlă, — pasărea și le-a lepădat și sboară în slăvile cerului. Cum de nu 'nțeleg cârmuitorii de azi, când condițiile de existență ale omenirii s'au schimbat, că popoarele înarmate până'n dinți sunt în domeniul social, ce au fost igoanodonii și ictiozaurii în domeniul biologic?

* * *

Absurditatea monstruoasă a războaelor și profitul pe care l'ar trage întreaga omenire din încetarea acestor ticăloșii îmi pare atât

de vădit, încât insuccesul de până acum al ideilor pacifiste mă lasă încremenit de nedumerire. Cum se poate, — îmi zic, — ca un lucru atât de evident util întregii umanități să nu se fi realizat încă? Mărturisesc că uneori m'au cuprins îndoeli asupra valorii rațiunii noastre și mi-am zis: s'ar putea ca natura să aibă cuvintele ei, pentru care îngăduie ca anumite lucruri ce ne par inexplicabile să se întâmple, cuvinte pe care slaba noastră rațiune omenească nu le poate înțelege. Scrisoarea dumitale însă m'a făcut să înțeleg că cu o astfel de judecată s'ar putea justifica dănuirea tuturor ticăloșiilor și că omenirea n'ar fi putut face un pas înainte, de s'ar fi călăuzit de asemenea îndemnuri ale inerției.

Alteori m'am întrebat dacă nu cumva dănuirea instituției armatei organizată în vederea distrugerii isvorăște dintr'o răutate innăscută și permanentă a omului, care face ca popoarele să se urască între ele. Dar fiecare zi a venit cu învățământul ei, pentru a-mi întări încredințarea că popoarele, nu se urăsc între ele, că această religie a urei dintre popoare nu vine de jos în sus, ci de sus în jos, și că, dacă e vorba de găsit un raport de cauză la efect între aceste două fenomene: ura dintre popoare și armate, atunci acest raport e invers: nu ura dintre popoare menține instituția armatei, ci insti-

tuția armatei întreține ura dintre popoare. Ce limpede mi-a apărut acest adevăr în campania din 1913. Mă tot țineam să public lucrurile văzute și însemnate de mine; nu m'am învrednicit s'o fac. Iți transcriu câteva.

* * *

Iată în curtea căzărmii oamenii alergați din toate unghiurile țării, veniți nu de bună-voia lor, nici mânați de ură, nici de dorința unei răzburnări, nici de dorința de a pune capăt unei suferinți obștești, ci aduși cu amenințare de aspre pedepse în caz de ne-supunere, înscrisă din vreme în codul justiției militare, ca să meargă să ucidă alți oameni pe care nu-i cunoșteau. Iată cum îi înflăcărează șefii, cum le toarnă în suflet otrava urei împotriva unor oameni, contra căror n'aveau până în ajun nici pic de resentiment. Câteva zile de asemenea școală și o teamă reciprocă de batjocură, dacă nu s'ar arăta destul de dârji, aduce pe buzele fiecăruia cuvinte feroase. A! cum o să ucidă pe dușmani! Cum o să-i toace! Unde sunt? Să-i sfâșie cu dinții!... În fața acestor porniri sălbătice îmi ziceam: Ce fiară stă ascunsă în om!... Peste trei zile am văzut cei d'intâi soldați bulgari, un grup de 70 — 80 de prizonieri, prăpădiți de osteneală și de foame. Când au sosit, soldații noștri

tocmai mâncau. Au făcut roată împrejurul lor; și aceiași oameni care ziceau că-i vor sfâșia cu dinții, acum cu gravitate, fără o zeflema, fără un cuvânt de batjocură, își rupeau bucata de pâine în două ca s'o împartă cu dușmanul.

Ce bucurie, ce fericire, mi-a pricinuit această mișcare, această dovadă strălucitoare că secolele de umanitate n'au trecut de prisos, ci au lăsat urme și au înnobilat fiara din care se trage omul.

* * *

Peste două zile ne găseam într'un sat din Bulgaria, unde trebuia să dormim. Eram ocupat cu încartiruirea plutonului ce conduceam, când auzim strigăte la o casă vecină. Era casa hotărâtă pentru încuarteruirea căpitanului și a mea. Ordonanțele noastre o găsiseră încuiată, bătuseră la ușă fără rezultat. Atunci un soldat mai îndrăzneț forțase ușa cu un fer și, găsind în casă un om ca de 50—60 de ani, îl luase la bătae, îl umpluse de sânge. Am intervenit, am dojenit pe soldat, l-am pus să ajute omului să se spele... Seara târziu, auzind vorbă în tinda casei, m'am strecurat bineșor. Era omul bătut, — sta de vorbă lângă vatră cu ordonanțele noastre și cu însuși soldatul care-l bătuse. Vorbea românește:

— Par'că ați venit de voia voastră? V'au adus alții, așa cum i-au luat și i-au dus pe feciorii mei... patru feciori, mi i-au luat și i-au dus... Trei au murit, al patrulea e ciung de mâna dreaptă... S'a ascuns de frica voastră în pădure... o să mă duc mâine să-l aduc... Alții v'au adus, n'ați venit de voia voastră...

N'am să uit niciodată tonul lui blând, îndurerat și iertător, nici compătimirea și căința zugrăvite pe fețele celor ce-l ascultau...

* * *

În alt sat legasem cu un bătrân atâta prietenie, împărțind bucățele de ciocolată nepoțelilor lui, încât după ce am părăsit satul, pentru a ne așeza cu tabăra la 12 kilometri mai sus, făcea în fiecare zi drumul călare, ca să-mi aducă o bărdacă de lapte proaspăt... Și eram dușmanul intrat în țara lui... Ce om înțelept, ce ceasuri bune am petrecut în tovărășia lui, stând de vorbă despre războiul, în care și lui îi pieriseră doi feciori, de care de câte ori pomenea i se întunecau și ochii și glasul!

La învinuirile mele pentru grozăviile ce știam că săvârșiseră soldații bulgari, îmi răspundea:

— Nu e vina lor, domnule, e vina celor mari, a ălor care ne îmbuibă cu puști și cu muniții... Omul ăl mai bun și mai blând,

dacă-i dai cuțit la brâu și pușcă 'n spate, se face rău și arțăgos... Ai de sus sunt de vină, nu noi ăștia de jos... Uite, n'avem drumuri, n'avem spitale, zăcem în murdărie, în ticăloșie și'n neștiință, măcar c'avem brațe harnice și pământ mănos din belșug... Dar ai de sus, în loc să ne dea ce ne trebuia, ne-a îmbuibat cu tunuri și cu muniții și ne-a înnebunit cu milităria...

Pe când vorbea astfel, la cincizeci de pași de noi, instrucția ce un căpitan făcea companiei sale ilustra în mod luminos cuvintele unchiașului. Iși așezase căpitanul compania pe marginea șoselei și făcea exerciții de pornire la atac. Precum știi, atacul e apoteoza luptei. După ce oamenii au înaintat târându-se pe brânci ca fiarele, profitând de toate accidentele de teren, după ce au împușcat cât mai mulți din semeni de ai lor, când au ajuns la o anumită depărtare de poziția de cucerit, se năpustesc asupra ei. Căpitanul, explicându-le ce e atacul, le spunea: — Când ți s'a dat comanda să pui baioneta și s'o pornești la atac, trebuie să te asvârli ca un leu, strigând ura! din fundul plămânilor, să se 'ncrețească carnea pe dușman; să te 'nglonțești în el ca șoimul în stolul de porumbei și să bagi baioneta 'n el până 'n prășele!

Pe urmă da comanda. Soldații treceau drumul în goană strigând ura! cât puteau,

Dar căpitanului i se părea că unii nu strigau destul de tare. Atunci se puneă cu cravaşa pe ei și-i bătea în cap, peste ochi, le zebra fața strigând: „Așa se strigă ura! mămăligarilor? Măi, nu ți-am spus să strigi ca o fiară, să se cutremure pământul!“ Repeta mișcarea și iar lua la bătae cruntă pe cei ce i se părea că nu erau destul de feroși... Și acum mă cutremur, când îmi aduc aminte ochii și fețele însângerate, buzele plesnite, urechile spintecate de loviturile acelei fiare sălbatice!

Mă gândeam: omul acesta e plătit de stăpânire, ca să facă această monstruoasă operație de a sparge, de-a răcâi și de-a distruge pojghița de umanitate ce veacurile au pus peste aceste suflete, de a retrezi în ele instinctele primitive de distrugere ale fiarei. Interesele cele mai scumpe ale omenirii cer ca acele instincte să piară — și iată un om plătit pentru a le reînvia!! Miră-te apoi și indignează-te de ororile ce se săvârșesc în războaie. Jafuri, violări de copii în fața părinților, femei spintecate pentru a le scoate pruncii, spre a-i asvârli din baionetă 'n baionetă, oameni arși, jupuiți, răstigniți, sau îngropați de vii, mâini de copilași tăiate și purtate ca amulete în curtușiere, toate sunt explicabile, toate sunt firești, după ce ai bătut și ai chinuit un om pentru a retrezi fiara dintr'însul...

Și acum, în războiul actual, activitatea censurei în vigoare în toate statele beligerante, cu neîngăduirea nici unei critici și a nici unei deplângeri a ruinei a jalei și a ororilor săvârșite de propriile lor armate, — relațiunile de prietenie ce se stabilesc între trupele dușmane, după câtăva vreme de stare față 'n față, — ordinele ce se dau că asemenea relații vor fi socotite drept acte de trădare și se vor pedepsi cu asprime, — atitudinea de compătimire a mulțimei în fața convoaelor de prizonieri și pedepsirea actelor de caritate făcute lor, exaltarea spiritelor prin exhibiția prăzilor de război și printr'o presă veninoasă și ațâțătoare, — totul dovedește că ura dintre popoare nu isvorăște de jos în sus, ci e impusă de sus în jos. Dacă ar fi adevărat că popoarele se urăsc între ele, cum ar fi cu puțință caraghioasele alianțe, care fac să se războiască între ele popoare care până eri erau aliate și să se alieze popoare care până eri se războiau?

* * *

Insuccesului de până acum al ideilor pacifiste trebuie deci să-i căutăm altă explicație decât răutatea omenească — și eu cred că nu greșesc afirmând, că el se datorește faptului că măsurile ce s'au propus pentru triumful acestei idei erau unele ineficace, altele irealizabile.

În adevăr ce s'a propus până acum? Înstituirea unui tribunal arbitral; — umanizarea războiului; — limitarea înarmărilor, — desființarea armatelor. Să le luăm pe rând.

* * *

Instituirea unui tribunal arbitral nu poate produce absolut nici un efect și posibilitatea izbucnirii războaielor nu este înlăturată, atâta timp cât se lasă statelor dreptul de a întreține armate organizate cum sunt astăzi. În adevăr, instituirea unei instanțe judecătorești implică neapărat existența unei forțe, care să aducă la îndeplinire hotărârile pronunțate de ea, forță care să fie mai puternică decât a fiecărui justițiabil în parte. Un tribunal fără o asemenea forță e ca și cum nu ar exista. Presupunând însă că puterea executivă a tribunalului arbitral s'ar compune din puterea armată a statelor ce au convenit la înființarea lui, — în caz de conflict deferit judecății sale, pe de o parte mi se pare psihologiceste imposibil de realizat, ca un stat puternic înarmat, care ar avea conștiința forței sale și care tocmai din această pricină e în mod fatal pornit să nesocotească dreptul și să adore forța, să se supue unei hotărâri, care i-ar reduce la neant puterea armată întreținută cu atâtea sacrificii, făcând-o să se plece umi-

lită înaintea dreptului unui stat mai slab; iar pe de altă parte în caz de nesupunere a celui condamnat, tot atât de greu îmi vine să cred, că statele neatinse de conflict s'ar putea hotărî să părăsească drumul propășirii pacifice, pentru restabilirea dreptului unui al treilea. Iar dacă presupunem că ar face-o, rezultatul ar fi izbucnirea unui războiu — și astfel răul nu a fost evitat.

Triumful justiției nu se realizează prin instanțele judecătorești care pedepsesc crimele, ci prin măsurile de prevenirea lor. Nu existența tribunalelor și a temnițelor împuținează săvârșirea tâlhăriilor ci înlăturarea putinței de a fi săvârșite. Cu toată existența de sute de ani a instanțelor judecătorești, pentru un lucru de nimic, în Italia de sud, un om ucidea pe altul, înjunghindul cu cuțitul. Pedepsele cele mai riguroase nu parveneau să rărească săvârșirea acestor omoruri. A rărit-o deodată în modul cel mai simțitor interzicerea purtării unui cuțit cu lamă mai lungă de cinci centimetri și pedepsirea aceluia, care înainte de săvârșirea ori cărei răniri, se găsesc purtând cuțite cu lamă mai lungă. A înființa tribunal arbitral menținând armatele actuale, e ca și cum spre a combate tâlhăria ai îngădui derbedeilor să se adune în cârciumi, să pue la cale în gura mare jafurile, să umble noaptea înarmați și în bande, să pătrună

în casele oamenilor, mărginindu-te să pedesești pe criminali după săvârșirea crimei.

* * *

Umanizarea războiului e un lucru irealizabil. A instrui pe oameni în vederea războiului, a le sădi în suflete ură împotriva altora, a le trezi instinctele primitive de distrugere, — a-i da pradă instinctului de conservare, punându-i în situația de a ucide spre a nu fi uciși, a socoti șovăirea drept lipsă de patriotism, sau de trădare și a le pretinde în acelaș timp umanitate e o nebunie. Când printr'o instrucție specială și intensă ai spart smalțul ce veacurile au pus peste sufletele bestiei primitive, când ai trezit fiara ce se ascunde în om, e absurd să-i pretinzi să se poarte uman și e ridicol să vrei să-i reglementezi cruzimea. Cine admite războiul, admite în mod implicit toate ororile lui. *Război uman* e o *contradictio in adjecto*, o împerechere de cuvinte fără înțeles, ceva mai grav decât o utopie, o absurditate irealizabilă. Apologiștii războiului, care nesocotesc regulile de umanitate și pretind că în război toate ororile sunt permise și că „dușmanului nu trebuie să-i lași decât ochi ca să plângă“, sunt monstruoși dar logici; pacifistul, care umblă după umanizarea războiului, e absurd, tot

atât de absurd ca diplomatul, care pretinde că lucrează la menținerea păcii, aplaudând din răspuțeri toate cheltuelile și toate acțele de pregătire a rășboiului.

* * *

Impuținarea armatelor și limitarea înarmărilor sunt jumătăți de măsuri, care ca toate jumătățile de măsuri, sunt și greu de realizat și de niciun folos. Limitând armatele și înarmările nu faci imposibilă izbucnirea rășboaelor, ba poate dimpotrivă le-ai îndesi. Imensitatea catastrofei de azi, rezultată din înarmările excesive, prin faptul că totalitatea națiunilor ce se rășboesc suferă de pe urma rășboiului, slujește la ceva, anume la aceea că a făcut atât de evidentă absurditatea rășboiului, încât însuși apoloștii lui de până eri se leapadă de răspundere și deplâng această uriașă risipă de energii și de bunuri, cheltuite pentru distrugere. Micșorarea grozăviilor rășboaelor ar putea să aducă îndeșirea lor. Dar chiar de n'ar fi așa, odată ce menții o instituție organizată în vederea distrugerii, cum o să poți împiedica statele de a și-o perfecționa, folosindu-se de născocirile lor mai ingenioase? Să le obligi să nu întreție decât armate necesare apărării? Dar care este limita între atac și apărare? Oare nu călă-

uziți de adagiul *si vis pacem para bellum*, nu în vederea apărării au dus statele *această nebună cursă de întrecere în înarmări?*

Și dacă recunoști statelor dreptul de a se înarma spre a se apăra, nu le recunoști în mod implicit fiecăruia dreptul de a da prima lovitură, atunci când crede că adversarul se pregătește să-l lovească? Lovirea înainte de a fi lovit e un act de apărare. Ce pretind azi grupurile beligerante? Germano-Austriacii că s'au înarmat pentru a se apăra de agresiunea iminentă a Franco-Rușilor; Franco-Rușii că s'au înarmat spre a se apăra de agresiunea Germano-Austriacilor; iar ultimul răspuns al acestora, după combaterea tuturor argumentelor prin care se încearcă să probeze că n'au pornit ei războiul, care e? „Da, noi l'am pornit pentru că de nu-l porneam noi acum, l'ar fi pornit Franco-Rușii peste câțiva ani, când ar fi fost complet pregătiți“.

Intre atac și apărare neexistând limită, cine se pregătește *contra* războiului, se pregătește *pentru* războiu și acel care admite înarmarea pentru apărare, admite în mod implicit atacarea și războiul. Și în sfârșit, care ar fi norma de proporționare a armatelor și înarmărilor, prin care națiunile mici ar putea fi puse la adăpostul agresiunii celor mai mari?

De aceea, încă odată, limitarea armatelor și înarmărilor e o jumătate de măsură și grea de realizat și de niciun folos.

* * *

Desființarea armatei e pe de o parte un lucru imposibil de realizat, pe de altă parte ar fi și o mare greșeală. Un lucru imposibil de realizat, pentru că acel care s'ar încerca să-l facă, ar întâmpina o rezistență formidabilă, venită și de sus și de jos, din toate părțile. I s'ar împotrivi cu înverșunare nu numai cadrele superioare ale armatei, care se bucură de atâtea enorme avantagii și privilegii, ci toți acei, care alegându-și cariera militară, trăesc de pe urma ei. Fiecare familie, care ar avea un membru militar—și care e familia care să n'aibă măcar unul? — s'ar împotrivi desființării armatei. Nimeni și prin nici un mijloc n'ar putea învinge o atât de puternică împotrivire.

Dar desființarea armatei ar fi și o greșeală. Instituția armatei cuprinde o mulțime de părți bune, pe care, dacă ai desființa-o, n'ai avea cu ce să le înlocuești. Armata e un minunat mijloc de democratizare, de solidarizare, și de armonizare socială. Serviciul obligator, îndatorirea fiecăruia cetățean fără deosebire: bogat, învățat, sau de neam, sărac, incult, sau de rând, de a munci fiecare în măsura puterilor și priceperii sale,

pentru a-și servi patria, e pe de-o parte un mijloc de combaterea egoismului, e pe de altă parte un mijloc de micșorare a disproporției dintre soarta diferitelor clase, — și în sfârșit conlucrarea la o operă comună stabilește între toți membrii grupului de muncitori o fraternitate foarte de preț. Armata mai e și o minunată școală, în care individul poate fi silit să 'nvețe un meșteșug, valoarea păzirei prescripțiilor de igienă, valoarea muncii disciplinate și ordonate, a cooperării și o mulțime de lucruri folositoare și lui și societății din care face parte și întregii umanități

Nu, armatele nu trebuesc desființate. Cu instituțiile moștenite din trecut, omenirea trebuie să procedeze cu tactul și măsura, cu care procedează natura la evoluția organismelor. Ea nu le desființează când condițiile de existență în care le-a creat s'au schimbat, ci păstrându-le le preface pe neștiute. Când într'o regiune la început aquatică apa a început să se retragă, natura n'a desființat fauna ei, spre a o înlocui cu o faună terestră, ci treptat-treptat și pe neștiute a prefăcut animalele de uscat, prin simpla schimbare de destinație a organelor cu care erau prevăzute. Piciorul ager al calului și mâna celui mai dibaci artist sunt provenite din treptatele preschimbări ale înnotătoarei unei foce, prin întrebuințarea ei

în alt scop decât acela pentru care a fost creată la 'nceput.

Armata, instituție rezultată din nevoile condițiilor trecute de traiu ale umanității, nu trebuie desființată, ci fiindcă condițiile de traiu ale omenirii s'au schimbat, păstrând-o, trebuie să i se schimbe destinația, potrivit condițiilor actuale.

Azi munca e cel mai bogat isvor de mai bine al omenirii și, pentrucă instituția armatei, prin serviciul obligator pune la dispoziția statului un număr atât de însemnat de brațe și de minți, această echipă de muncitori, în loc de a mai fi, ca până acum, organizată și instruită în vederea distrugerii, să fie instruită și organizată în vederea construirii.

Ca și până acum statul să aibă dreptul să ceară fiecărui individ ajuns la majoritate, sacrificiul activității sale pe un timp determinat, dar în loc de a-l învăța să tragă cu pușca și cu tunul și să-și risipească energia în acțiuni care nu numai că nu slujesc la nimic, dar sunt direct vătămătoare, să-l oblige să muncească, fiecare în măsura priceperii și puterilor sale, la toate operele de folos obștesc.

Armata organizată în vederea construirii iată singurul mijloc de a face imposibilă isbucnirea războaelor.

Avantagiile, atât materiale cât și morale,

ce ar rezulta din aceasta pentru întreaga omenire, sunt enorme!

* * *

Îți descriam mai sus scena căpitanului care instruindu-și compania, bătea și chibucul pe soldați, ca să-i prefacă în fiare sălbatice. Peste câteva zile, tot în campania din 1913, am asistat la o altă scenă, cu totul deosebită. O companie fusese însărcinată să repare un petec de șosea de vre-o câteva sute de metri.

Căpitanul, ajutat de un sublocotenent, trăsese șoseaua, îi fixase nivelul, desemnase planul unei podiști, stabilise locul unde trebuia construită și acum, retras sub umbra unui pom, își supraveghea soldații care munceau la repararea șoselei. Fără unelte speciale, ci cu scule de rechiziție, găsite din întâmplare în satul vecin, în câteva ceasuri puntea a fost construită și șoseaua admirabil reparată. Mă uitam la oameni cu ce voioșie munceau, ascultam glumele lor și vedeam deslușit comunitatea sufletească, frăția ce se stabilia între toți membrii acestei echipe de muncitori și vădita plăcere ce le pricinuia priveliștea operei comune ce se desăvârșia sub ochii lor. Comparam expresiunile figurilor acestor oameni, în care se putea ceti simpatie, liniște, atențiune fără silnicie, cu expresiunile fețe-

lor celor ce învățau mergerea la atac, în care nu se putea ceti decât ură, dușmănie, teamă, resemnare dureroasă, sau revoltă înăbușită. Imi reaminteam toate concentrațiile și manevrele la care avusesem prilejul să asist, la energia prețioasă risipită de prisos în mânuiri de arme, în marșuri, în lupte, în goane nebunești, în defilări; mă gândeam la sumele enorme cheltuite spre cumpărarea puștilor, tunurilor și munițiilor care bubuiau, pierzându-se în văzduh, ca răcnetele unui nebun furios; — și mă sileam să socotesc ce n'ar putea realiza un stat, organizând în vederea construirii energia atâtor brațe, cât îi pune la îndemână instituția armatei cu serviciu obligator.

Am făcut socoteala următoare: Presupun o țară a căreia populație ar da un contingent anual de 200.000 de recruți și a căreia armată, organizată în vederea construirii, ar impune un serviciu activ de 2 ani și un serviciu de rezervă de încă 18 ani, adică dela 21 până la 41 de ani, cu îndatorirea ca fiecare rezervist să servească o lună din 3 în 3 ani. Totalul celor 20 de contingente active și de rezervă ar alcătui o armată de 4.000.000, care din pricina morților, și a infirmităților survenite după recrutare, să zicem că ar fi redusă la cifra de 3.200.000. Armata permanentă compusă din două contingente de câte 200.000 de oameni, ar

forma așa dar o echipă de 100.000 de muncitori.

Excluzând zilele de sărbătoare și lunile de iarnă riguroasă, să presupunem că ei nu ar putea munci decât 200 de zile pe an. Aceasta însemnează: $400.000 \times 200 = 80.000.000$, opt zeci de milioane de zile de lucru pe an! Ținând seama că îndatorirea rezerviștilor de a servi câte o lună din 3 în 3 ani, mai ar pune la dispoziția stăpânirii și munca de o lună a unei treimi din armata de rezervă, adică a 1.000.000 de oameni, — avem încă treizeci de milioane de zile de lucru pe an, care adăugate la cele 80.000.000 ce dă munca armatei active, ridică cifra la 110.000.000 de zile de muncă pe an! Ce nu s'ar putea face cu atâta muncă? S'ar construi sute de kilometri de cale ferată, mii și mii de kilometri de șosele și de drumuri, — s'ar construi diguri de corectare a cursului tuturilor râurilor, redând astfel agriculturii atâtea mii de hectare de prundișuri infertile, s'ar construi sute de kilometri de canale de irigație și de apeducte, s'ar seca bălți, s'ar împăduri munți, s'ar construi localuri de școli, băi și dispensarii, până în cele mai îndepărtate cătune, — s'ar îmbunătăți și înfrumuseța stațiunile balneare și climate-riche, s'ar capta energia ce reprezintă cursul apelor torențiale, prefăcându-le în lumină

și 'n energie motrice, s'ar repara stricăciunile ce timpul și uzura aduce lucrului obștesc! In zece-cincisprezece ani o țară ar putea fi prefăcută într'un adevărat Eden!

Sporul de avuție, ce se poate realiza prin o zi de muncă, variază negreșit după felul muncii; dar dacă presupunem ca medie a acelui spor suma de 10 lei, munca a 110.000.000 de zile însemnează un spor de avuție de 1.100.000.000! O țară cu acelaș contingent anual de recruți, cu acelaș număr de ani de serviciu activ și de rezervă, dar cu armata organizată ca azi, în vederea distrugerii, prin sustragerea atâtor brațe dela munca constructivă și prin cheltuelile ce necesitează înarmarea ei cu toate uneltele, menite să răspândească într'o zi jalea și ruina, realizează azi un deficit anual de cel puțin un miliard. Transformarea unei asemenea armate în armată constructivă ar însemna așa dar pentru un stat: curmarea unei pagube anuale de un miliard, realizarea unui spor anual de avuție de mai bine de un miliard, adică un beneficiu total anual de peste două miliarde!¹⁾

Și această enormă preschimbare s'ar realiza cu minimum de perturbare: împărați,

*) Aceste cifre, exacte pentru timpul în care această carte a fost scrisă, — nu mai corespune realității de azi. Cetitorul le poate corecta singur, dupe prețul de astăzi al unei zile de muncă.

regi, generali, colonei, maiori, căpitani, sublocotenenți, sergenți, toți ar rămâne la locul lor, cu tot fastul și decorul, — doar că în loc de a mai fi șefii și conducătorii unei echipe de ucigași, de jefuitori și de dărâmtori, ar fi conducătorii unor echipe de constructori și numai că fondul instrucției lor, în loc de a mai fi arta militară și istoria războaelor, cu proslăvirea virtuților distructive, ar fi ingineria și istoria civilizației cu proslăvirea virtuților constructive ale omenirii.

* * *

Dar o astfel de organizare a armatei ar aduce cu sine nu numai avantajii materiale, ci și enorme câștiguri morale. Iată unele din ele:

1. *Dispariția concomitanței a două morale contradictorii.* Azi aceleași fapte, distrugerea, omorul și jefuirea, sunt socotite când crime, când fapte vrednice de slavă și de admirație. A-ți ucide vecinul pătrunzând în casa lui, spre a o dărâma sau a ți-o însuși, sunt crime, pedepsite cu moartea, sau cel puțin cu munca silnică pe viață; iar a pătrunde într'o țară vecină, spre a ți-o însuși, întinzând peste ea moartea, jalea și ruina, e, dacă întreprinderea îți reușește, o faptă măreață, vrednică de slavă.

Pe deoparte legiuiri și sforțări costi-

sitoare, pentru a stinge în om pornirile lui de fiară distrugătoare, — pe de altă parte legiuiri și tot atât de costisitoare sforțări, spre a menține treze acele porniri. Căci sincer vorbind și lăsând la o parte mizerabilul fariseism, care ne face să ne mințim noi înși-ne, până și asupra lucrurilor, pentru a căror îndreptare se cere mărturisirea întregului adevăr, — care este fondul real al serviciului militar obligator, cu armata organizată ca astăzi? Ce cere în fond stăpânirea individului ajuns la majoritate? — „Vino să-ți slujești patria. Deși prin toate mijloacele posibile te-am învățat până acum să respecti viața și avutul altuia, deși tot restul vieții vei fi obligat să urmezi aceste precepte, cu sancțiunea unor aspre pedepse în caz de abatere, — vino să te învăț să mânuești niște unelte ucigătoare și distrugătoare. Intr'o zi îți voi cere să urăști pe alți oameni din fundul inimei și am să-ți poruncesc să-ți riști viața, aruncându-te asupra lor ca o fiară, spre a-i ucide, a le nimici sau a le răpi avutul.“ Știu bine că nu astfel se adresează stăpânirea cetățeanului, știu bine că serviciul militar se impune pentru „*apărarea țării și prestigiului ei*“; dar dat fiind că nu există limită definită între atac și apărare și că înarmarea crează popoarelor o mentalitate specială, trufașă, pornită la nesocotirea dreptului și la ado-

rarea forței, — oricât de pompos, de sfo-
răitor și cu aparență idealistă ar fi limba-
giul ce statele țin azi cetățeanului, cerân-
du-i să-și îndeplinească serviciul, — el se
reduce la cererea de a fi gata să ucidă,
să distrugă, să incendieze și să jefuiască,
în ziua în care conducătorii vor găsi cu
cale.

Limbagiul ce stăpânirea ar ține cetă-
țeanului într'un stat cu armata organizată
în vederea construirii, ar fi următorul :
„—Vino, să-ți slujești țara. Iți cer ca acum
la'nceput doi ani încheiați, iar apoi o lună
la fiecare 3 ani, în loc să muncești pentru
câștigul tău propriu, să muncești pentru bi-
nele obștesc. In tot acest timp voi îngriji
de locuința, de hrana și de sănătatea ta
trupească și sufletească. Dacă cunoști vre-
un meșteșug, ți-l voi perfecționa, — dacă
nu cunoști, te voi învăța unul; și te voi mai
învăța să fii ordonat, curat, cuviincios, dis-
ciplinat, precum și prescripții de igienă
și carte dacă nu știi. Nu-ți voi cere nici
odată să uiți sau să calci percepțele mo-
rale de iubirea celorlalți și de respectarea
avutului lor, — nu-ți voi pretinde altă do-
vadă de dragoste pentru țară, decât să ajuți
în mod conștient la înălțarea ei, muncind
cu voieșie, fără codire și chiar cu primej-
duirea vieții tale, la înzestrarea patriei cu
toate roadele civilizației“.

Cât s'ar înnobilă printr'o astfel de organizare a armatei sentimentul de patriotism, purificându-l de ură ce implică în forma lui actuală, ură până într'atât de întunecătoare de rațiune, încât în aceeași clipă ne îndeamnă să înfierăm crimele protivnicului nostru și să proslăvim pe ale noastre proprii. Căci ce alt decât babilonia sufletească, produsă de religia urii, ce întreține în noi instituția armatei organizată în vederea distrugerii, ne poate face ca în aceeași gazetă, pe aceeași coloană, să tipărim deschiderea unei colecte pentru „oferire de spede de onoare *bravilor aviatori* care au bombardat orașele inamicului“, imediat alături de un alt articol plin de injurii și de blesteme la adresa „mizerabililor pirați ai aerului“, care au bombardat orașele noastre? Organizarea armatei în vederea construirii ar face să dispară asemenea discordanțe de idei și această concomitanță de morale contradictorii și nimeni nu poate tăgădui valoarea acestui câștig moral.

* * *

Un al doilea enorm câștig moral ar fi *înlocuirea eroismului militar prin eroismul muncii, în tabla de valori morale a omenirii.*

Azi, de sus în jos, prin fel de fel de mijloace, se impune mulțimei respectarea

armatei, organizată în vederea distrugerii, și se înscrie eroismul militar ca primă virtute în tabla de valori morale a omenirii. Căci însemnează a înconjura cariera armelor cu un deosebit prestigiu și deci a sădi în sufletul mulțimei credința că eroismul militar e cea mai de seamă formă de manifestare a activității omenești, când suveranul și toate rudele lui și toți copiii lui nu-și aleg altă carieră decât milităria și când se acordă militarilor atâtea privilegii și atâtea considerațiuni. Dar care sunt interesele superioare ale umanității, sau măcar particulare ale popoarelor, care justifică impunerea acestei credințe? Pentruca un fel de activitate să fie mai prețuită decât alta, ea trebuie să fie mai utilă, sau mai frumoasă, sau măcar mai grea de îndeplinit. Ce om cu mintea întreagă poate găsi că e mai util sau mai frumos să ucizi și să distrugi, decât să construești? Dar sunt măcar actele de eroism militar mai grele de săvârșit, decât actele, de muncă creatoare și constructivă? Ia să vedem:

În timp de pace milităria reprezintă cariera cea mai ușoară și mai sigură. Pe când pentru îmbrățișarea carierelor cu caracter constructiv, cum e aceea de medic sau de inginer, se cere unui tânăr un mare număr de ani de studii grele, un băiat, recrutat nu din elementele bune ale școalelor civile,

ci în marea majoritate a cazurilor dintre cei rămași repetenți, sau eliminați din acele școli, băgat în școala militară, iese la 21 de ani ofițer. Câtă cultură generală a putut căpăta în acest răstimp se poate numai decât constata dintr'o convorbire de o jumătate de oră cu dânsul. Și iată-l la 21 de ani ofițer, cu leafă destul de bună, cu servitor credincios și supus fără simbrerie, cu jumătate de preț de călătorie pe căile ferate, și la spectacole, considerat și primit în orice societate. Dacă nu e afară din cale vițios, înaintările îi vor veni una după alta, fără greutate, în mod mecanic. Ce știe el să săvârșească și în ce constă serviciul lui? Marșuri, cavalcade, parăzi, manevre și instruirea soldaților, în vederea unui eveniment a căruia sosire niciun om întreg la minte nu o dorește, dar care în mod fatal va fi adus de acele pregătiri.

Și iată evenimentul sosit. Inarmările și pregătirile au făcut să izbucnească războiul în mod mecanic, fatal, așa cum oamenii cumiști o prevăzuseră și o prevestiseră. A sunat goarna, ostașul pleacă la luptă. Dar este el liber să plece sau să rămâe? Nu. Nesupunerea la mobilizare este pedepsită; iar starea de asediu, decretată odată cu mobilizarea, face imposibilă orice încercare de critică sau de împotrivire. Deci de la început valoarea actului ce săvârșește os-

tașul mergând spre primejdiile frontului, e micșorată prin faptul că-i lipsește libertatea de alegere. El îl săvârșește constrâns de amenințarea pedepsei ce-l așteaptă în caz de nesupunere.

Voioșia cu care oștirile pleacă la războiu, e o voioșie de comandă, sau de nevoie; dar presupunând că ar fi sinceră și reală, ia să vedem care anume din faptele ce săvârșește ostașul ajuns pe front sunt vrednice de atâta admirație, încât să merite a fi considerate ca cele mai de seamă din câte poate săvârși un om în viața sa?

Las la o parte intrarea sub pământ, mizeriile intemperiilor, ale necurăteniei și toată suferința rezultată din privațiunile de tot felul, pe care le îndură ostașul. Puterea de îndurare a mizeriilor fizice nu e vrednică de admirație; ea izvorăște din adaptalitatea omului care-l face să se obicinuiască și'n pușcărie și'n ocnă și'n caverne și să poată îndura atât de feroase mizerii, încât i-a inspirat rugăciunea: „nu da, doamne, omului cât poate să rabde“.

Dacă îndurarea cu resemnare a mizeriei ar fi vrednică de admirație, ar trebui să admirăm pe țiganii nomazi care-și petrec toată viața în corturi, în bordeie și în cea mai neagră mizerie; dar nimeni nu-i admiră.

Negreșit literatura *ad hoc*, literatura răs-

boinică din toate țările beligerante, cântă în fraze ditirambice resemnarea soldatului față cu suferințele de acest fel. Dar aceste imnuri interesate, isvorâte din dorința isbânzii și cântate în scop de a întări pe ostași, nu schimbă întru nimic adevărul că îndurarea mizeriei e o virtute pasivă, care inspiră compătimire, iar nu o virtute activă care să inspire admirație, cu atât mai puțin, cu cât ostașul nu e liber să pună capăt, întorcându-se acasă, suferințelor ce îndură.

Deci, în afară de îndurarea mizeriilor fizice, ce face ostașul de pe front? Dacă e artilerist, cu o simplă tragere de un lăncișor, aruncă dela 10—15—20 de kilometri proiectile distrugătoare și ucigătoare asupra unui dușman pe care nu-l vede. Dar e expus să primească și el asemenea proiectile. Da, dar în războiul modern, nu numai militarul e expus la asemenea primejdie, ci și civilul și bătrânii și femeile și copiii. Plutind grațios și fără prea mare risc la 3 — 4 kilometri deasupra orașelor neîntărite, un „brav aviator“ vine să-i măcelărească cu bombe. Valoarea eroismului tunarului, care cel puțin are cu ce riposta bombelor inamicului, e foarte redusă prin acelaș pericol la care e expusă populația civilă.

Aceasta pentru artilerist.

Să vedem ce face infanteristul. Din toate actele câte săvârșește un infanterist e de netăgăduit că cel mai de seamă e pornirea la atac asupra poziției inamicului. Cum îl săvârșește el? Amenințat din spate cu împușcarea în caz de nesupunere, îmboldit de instinctul de conservare, care, din pricina acelei amenințări, nu se mai poate manifesta decât ucigând spre a nu fi ucis, cot la cot cu altul, înecat de fum, orbit de fulgere, înnebunit de bubuitul tunurilor, de șueratul gloanțelor, de țipetele trâmbițelor, de vaetele căzuților, ațâțat de vederea și de mirosul sângelui, cu conștiința redusă la aceea a câinelui înfuriat, care se aruncă sub roțile automobilului, sau a fluturilor ce se aruncă în flăcări, ostașul înaintează sub focul ucigător! Aceasta e cea mai măreață formă de manifestare a eroismului infanteristului și a eroismului militar în genere.

E vrednică de admirație această jertfire a vieții? De sigur; dar numai cu condiția să uităm cu desăvârșire monstruoasa nebulnie inițială de a pune pe oameni să se întrecidă și să nu socotim enormele avantagii ce ar rezulta și pentru statele cărora aparțin și pentru întreaga omenire, dacă, în loc de a fi puși să se întrenimicească ar fi puși să creeze ceva cu munca lor.

Căci, în sine și deslegată de ideea de interesul pe care omenirea, sau măcar so-

cietatea îl poate trage, pe urma jertfirei vieții cuiva, — puterea de a înfrunta moartea nu ne inspiră admirație. Dovada e lipsa noastră de admirație pentru cei ce-și ridică singuri viața, sinucigându-se, — deși acel, care fără martori, nescundat și neîncurajat de nimeni își curmă viața, dovedește prin fapta lui o mult mai mare putere de înfruntare a morții, decât ostașul.

Dar oare munca creatoare nu cuprinde forme de manifestare a eroismului, cu mult mai vrednice de admirat decât aceasta? Oare nu e tot atât de vrednic de admirație actul medicului de a pătrunde într'un focar de molimă, spre a-l combate, sau actul savantului care încearcă pe sine însuși efectele unui nou serum descoperit cu trudă și care poate să-l ucidă? Nu e mai vrednică de admirat fapta muncitorului, nu poruncită și sporadică, ci săvârșită de bună voie și continuă, de a munci fără preget din zorii zilei până 'n noapte, în arșiță, în ploae, ori în atmosfera ucigătoare a fabricii, deși știe bine că numai o neînsemnată parte a roadelor muncii sale îi va rămâne lui?

Nu e mai erou, decât tunarul, minierul care deși știe bine că ieri, la 300 de metri depărtare, s'a prăbușit pământul ucigând câteva sute de tovarăși de ai săi, nu pregetă totuși să se scoboare azi în mină? Și nu sunt tot atât de eroi pompierii care se a-

runcă în flacări, exploratorii colțurilor necunoscute ale pământului, sau pescarii care se avântă în voia valurilor oceanului, fără a ști de se vor mai reîntoarce? Și nu sunt mai vrednici de admirația și de venerația noastră primii aviatori, care și-au jertfit viața pentru descoperirea și perfecționarea locomoțiunii aeriene, decât aviatorii ucigași de bătrâni, de femei și de copii? Pentru ce ar fi mai vrednică de admirația noastră jertfirea dintr'odată a vieții, săvârșind o operă de distrugere, decât jertfirea ei zi cu zi și ceas cu ceas, pentru săvârșirea unei opere constructive? Numai prin mintea unor generali, care toată viața s'au îndeletnicit numai cu pregătirea distrugerii sau a unor istorici înnebuniți de trufie de neam, poate trece gândul că popoarele ar pieri înăbușite de materialism, dacă s'ar desvăța de a se ucide între ele și de a-și jefui reciproc avutul. Numai un spirit îngust, incapabil de a înțelege valoarea eroismului muncii creatoare, poate tăgădui că acest eroism și prin roadele sale, și prin împrejurarea că lasă individului libertatea nesilită și conștiința trează, și prin continuitatea manifestării sale, e de-o calitate mai nobilă decât eroismul militar.

Superioritatea calității eroismului muncii față cu eroismul militar se dovedește și prin aceea că virtuțile militare ale unui om scad,

în măsura în care cultura lui crește, pe când dimpotrivă cultura nu scade întru nimic virtuțile lui constructive. Un medic, un inginer, un profesor, un artist, un inventator, un filosof, cu cât e mai cult, cu atât e mai harnic, cu atâta crește într'însul sentimentul datoriei, conștiința misiunii sale și dorința de a-și pune în valoare cunoștințele. Dimpotrivă, un ostaș, pe măsură ce se cultivă, pornirile lui de distrugere și de nimicire pier. Vrând-nevrând începe să iubească și să stimeze virtuțile constructive, — vrând-nevrând începe să-și dea seama de absurditatea războiului, — vrând-nevrând în sufletul lui pătrunde aversiune pentru ororile și compătimire pentru victimele acestei tragice nebunii. O oștire puternică nu se poate realiza decât cu o trupă supusă și cu șefi firoși și inculți. Nici Lamarck, nici Ampère, nici Gây-Lussac, nici Berthollet, nici Cuvier, și nici unul din ceilalți oameni învățați, sau din marii artiști care au trăit în vremea lui Napoleon I, nu s'ar fi putut ilustra ca mare general. Marii lui generali n'au fost și nici nu puteau fi recrutați, decât printre soldații de rând, care abea știeau să citească.

Un om cu adevărat cult nu poate privi cu liniște, nu poate săvârși sau porunci să se săvârșească fără cutremurare, ororile ce se săvârșesc în războaie. Dacă e în adevăr

un om cult, vederea satelor, orașelor, a unor ținuturi întregi pustiite, a lungilor convoiuri de schilodiți sau de pribegi, a movilelor de cadavre și a munților de ruine, e peste putință să nu-l facă să înțeleagă că războiul e cea mai tragică nebunie a umanității.

* * *

Deci menținerea eroismului militar în fruntea tablei de valori morale a omenirii e o rătăcire, pe care bieteile popoare o plătesc prin toată jalea și ruina ce războaiele aruncă asupra lor. Rațiunea protestează împotriva acestei erarhii de valori și ne strigă că prestigiul ce acordăm carierei armelor, departe de a isvorî din niscai-va sentimente nobile ale sufletului nostru, isvorăște dimpotrivă din moștenirile noastre de animalitate, care ne îmbrâncesc să adorăm și să respectăm puterea de distrugere, — rațiunea ne strigă că nu se poate închipui o mai păgubitoare rătăcire, decât aceea de a ști bine că munca e singurul izvor de prosperare și de perfecționare, că fără muncă omenirea ar zăcea în cea mai neagră ticăloșie și totuși să continuăm de a acorda mai multă considerare ostașului care și pierde timpul perfecționându-se în artă de a distruge, decât muncitorului, care prin fapta sa, sporește în fiecare clipă avuția și fericirea tutulora.

E timpul ca această nebunie să înceteze; e timpul ca munca să fie reabilitată, să i se acorde tot respectul și tot prestigiul ce i se cuvine, și pentru că e cel mai fecund izvor de perfecționare și pentru că e mai greu să trăiești spre a munci, decât să mori distrugând;—iar această reabilitare a muncii nu se poate realiza mai bine, decât organizând armata în vederea construirii.

Azi armata e o școală de desobicinuire de muncă. Omul e răpit, smuls dela activitatea lui producătoare și creatoare, spre a fi constrâns să învețe să distrugă; azi armata timp de 20 — 25 de ani consumă fără a produce nimic, iar când intră în acțiune distruge; mâine organizată în vederea construirii, ea în fiecare clipă ar răspândi utilul și frumosul peste toată întinderea țării.

Și atunci, da, toată admirația, tot respectul nostru unei astfel de instituții, — toată dragostea și venerația noastră suveranului, devenit astfel șeful suprem al tuturor virtuților și energiilor creatoare, și constructive ale poporului ce cârmuește, — tot respectul nostru generalilor săi, șefi de mari echipe de muncitori, și alcătuitori de planuri de îmbunătățire și înfrumusețare a țării; atunci, da, să se întâmpine cu flori și să se salute până la pământ trecerea regimentelor ce ar pleca să construiască o

cale ferată, un apeduct, sau să corecteze cursul unui râu, sau să capteze energia unui torent.

O astfel de organizare a armatei ar sădi în sufletul tuturor respectul și venerarea muncii, disprețul și desconsiderarea trândăviei; printr'o astfel de organizare s'ar plivi din sufletul nostru pornirea moștenită dela animalele din care ne tragem, pornire care ne îndeamnă să respectăm mai mult pe cei ce ne pot vătăma, decât pe cei ce ne pot face bine. Reabilitarea muncii, înscrierea ei ca primă virtute în tabla de valori morale a omenirii, impunerea respectării muncii și muncitorului! Care e omul cu mintea întreagă, care să nu înțeleagă toată enorma importanță a acestei reforme morale.

Imi aduc aminte de o întâmplare, pe care mi se pare că ți-am mai povestit-o odată. Era în timpul războiului balcanic. Bulgarii, Sârbii și Grecii înaintau biruitori spre Constantinopol. Spiritele erau la noi foarte agitate. Unii cereau să intrăm în războiu, pentru a ne înfrupta și noi din cadavrul Turciei. Muncitorii, sau cel puțin o parte din ei, erau împotriva acestei idei și lansaseră un manifest în acest sens. Intr'o zi un băetan ca de 12—13 ani îmi întinde și mie un asemenea manifest.

Pe când îl citeam, văd pe un domn, pe

care-l cunoșteam, că se repede la băiat, îi smulge manifestele, le rupe și-l duce de urechi până la un sergent de stradă, pe mâna căruia îl dă, poruncindu-i să-l ducă la secție. M'apropii și-l întreb, ce i-a făcut băiatul de-l dă pe mâna poliției. Cu un ton de profundă indignare, drept răspuns mă întreabă:—Ai citit d-ta acest manifest?— zic: Da. — Și nu te-a indignat? — De ce să mă indigneze? — Dar dumneata nu'nțelegi că'n împrejurările de față această propagandă împotriva războiului e o crimă și un apel de lașitate?

Cum îți spui, cunoșteam bine pe acest domn. Il cunoșteam din școală. — Era fiul unui comerciant de băuturi spirtoase; trecuse prin școală fără a se distinge prin altceva, decât prin oareșicare înlesnire de vorbire, dar mai ales printr'o îndrăsneală și combativitate, ce înainte de a-ți fi spus o vorbă, se citea numai decât în înfățișarea lui de atlet. Magistrat câtă-va vreme, apoi avocat, înțelegând curând că politica e o carieră cu mult mai rentabilă, își pusese prețioasele însușiri, cu care îl înzestrase natura, în serviciul unui partid. Răsplata serviciilor sale enorme, (de două ori era să fie omorât cu prilejul alegerilor), — nu întârziase. Și acum, căsătorit cu o fată cu zestre, deputat de câte ori îi venea partidul la putere, — ducea o dulce și plăcută viață.

Auzindu-l vorbind așa de lașitatea muncitorilor, i-am răspuns precum urmează:

— Dagul meu, sunt ceasurile unsprezece și jumătate. Abia acum o jumătate de ceas te-ai sculat din pat; te duci spre Capșa, unde ai să stai de conversație până la vremea dejunului luând aperitive; — pe urmă ai să te duci acasă să dejunezi; — după dejun, înainte de a pleca la club, ai să te odihnești nițel; fix la ora 4 ai să te instalezi la partida de bridge până diseară la ora 8, când ai să pleci la masă; iar după masă ai să te duci la un spectacol și mâine o să reîncepi acelaș program de activitate. Băiatul pe care l'ai dat pe mâna poliției s'a sculat cu noaptea 'n cap și pentruca să câștige câțiva gologani bate drumurile ziua întregă, împărțind manifestele pe care i le-ai rupt; iar muncitorii care au lansat acel manifest, muncesc în fabrici și'n ateliere. Și fiindcă cer să nu fie duși la războiu, ci să fie lăsați în pace să muncească înainte, ei sunt lașii, iar dumneata le dai lecții de eroism! La revedere.

Și l'am lăsat.

Rezultatul imediat al înlocuirii eroismului militar prin eroismul muncii, ar fi că asemenea paradoxale intervertiri de roluri nu ar mai fi posibile precum nu ar mai fi posibilă nelegiuirea atât de des practică de cârmuitorii de azi, de a se sluji de pu-

terea celor harnici, pentru a apăra drepturile și privilegiile celor trândavi.

* * *

Un alt câștig moral al organizării armatei în vederea construirii e că anumite crime odioase nu s'ar mai putea săvârși: trădarea și spionajul nu ar mai fi cu putință. Fiecare locuitor al unei țări, fără deosebire de naționalitate, ar fi obligat să-și facă serviciul militar în țara în care locuiește; iar dacă dintr'un exces de dragoste pentru țara lui de origină, ar vrea ca tributul lui de muncă pentru binele obștesc, să nu-l dea societății în mijlocul căreia trăește, ci societății din care se trage, — ar fi liber s'o facă, sub rezerva unor impuneri în bani, sau a pierderii unor anumite drepturi. Dar în ori ce caz i-ar fi cu neputință să săvârșească crima odioasă de a trăi într'o țară și'n mijlocul unei societăți care-l primește cu încredere, de a se bucura de ocrotirea legilor ei și de a lucra împotriva intereselor ei. Și cine poate tăgădui că este un enorm câștig moral, acela de a stârpi posibilitatea săvârșirii unor crime odioase?

Cu o astfel de organizare a armatei s'ar face de prisos diplomația secretă cu toată revoltătoarea ei clocotire de minciuni, de intrigi și de ațâțări criminale, cu toate actele ei încheiate în ascuns, fără știrea po-

poarelor de câțiva indivizi mediocri, în interesul nu al popoarelor ce reprezintă, ci în acela al menținerii sau sporirii propriilor privilegii.

* * *

O! dar câte alte avantagii lăturalnice ar aduce cu sine această reformă!

Cu ce dragoste și tragere de inimă ar veni fiecare să-și facă acest serviciu militar rațional, fără a recurge la fel de fel de meșteșugiri viclene, ba chiar la mutilare, spre a se sustrage, — pentru că fiecare, oricât de mărginit ar fi la minte, ar înțelege ușor avantajii ce și omenirea întreagă și propria lui țară și el însuși ar trage de pe urma unei asemenea instituții.

Amintirea anilor de serviciu a ostașului n'ar fi legată ca azi, numai de ceasurile de mânuire de arme, de instrucții insipide, sau revoltătoare, de goane fără rost, de o nebunească risipă de energie, ci ar fi legată de opera vie și reală, la înfăptuirea căreia va fi contribuit cu munca sa. Cu mândrie el ar putea zice: „eu am făcut parte din contingentul acelor care au canalizat cutare râu, sau a celor care au străpuns cutare tunel“.

Pe de altă parte cât de justificate ar fi cele mai aspre pedepse în contra nesupușilor și dezertorilor.

Astăzi nesupusul, sau dezertorul poate răspunde:

— Eu sunt meseriaș, sau muncitor. Prin munca brațelor mele eu sporesc avuția publică. Voi mă smulgeți dela munca mea spre a mă sili să'nvăț să distrug cele clădite de alți muncitori ca mine. Nu mă supun, pentrucă socotesc că-mi servesc mai bine patria continuând de a munci, decât pierzându-mi timpul să învăț a ucide și a distruge“.

Și are dreptate. Pe când, cu serviciul militar organizat în vederea construirii, el n'ar mai putea răspunde astfel. Oricărui nesupus, sau dezertor, cârmuirea i-ar vorbi astfel:

„Te-am chemat să te pun să muncești în meșteșugul la care te pricepi. Interesul societății în mijlocul căreia trăești cere să nu fii egoist, să nu muncești numai pentru tine însu-ți, ci să contribui prin munca ta la îndeplinirea operilor ce nu aparțin nimănui și tutulora. Nesupunerea ta dovedește că ești un om rău și hrăpăreț, care vrei să te bucuri de bunurile obștești, fără să contribui prin munca ta la înfăptuirea lor. Interesele morale superioare ale societății cer înfrânarea și pedepsirea acestor porniri ale tale“. Și nesupusul sau dezertorul n'ar avea nimic de răspuns.

Mă gândesc ce ar fi o manevră cu o astfel de organizare a armatei: mobilizarea a unui anumit număr de energii constructive, pentru desăvârșirea unei lucrări de interes general, ce prin planuri și studii din vreme întocmite s'a stabilit că poate fi executată într'un anumit număr de zile. După terminarea ei, în fața suveranului și a unui mare număr de oameni veniți s'o admire, ar urma revista trupelor, făcută cu tot fastul și toate onorurile meritate. Cu ce respect și cu ce venerație s'ar descoperi fiecare, în fața acelor trupe, care vor fi clădit o operă vădeată de interes obștesc, fără nimic din jafurile, din pagubele și din risipa zadarnică a manevrelor armatelor de azi.

* * *

Mă gândesc că un asemenea serviciu militar ar fi un mijloc minunat de regenerare fizică; iar o lună de muncă fizică la 2 sau la 3 ani un fel de cură extrem de folositoare.

* * *

Mă gândesc că însăși chestia evreiască, atât de spinoasă ar fi ajutată în rezolvirea ei printr'o astfel de organizare a armatei. Crima trădărei și a spionajului ne mai pu-

tând fi comise, nimic nu s'ar mai împotrivi ca evreii să ocupe orice grad în armată; iar pe de altă parte un astfel de serviciu militar ar reobișnui cu munca fizică și ar regenera o rasă ce degenerază fizicește, din pricina îndeletnicirilor ei, de veacuri numai comerciale.

* * *

Dar de bună seamă, cel mai de căpetenie efect al acestei reforme e că sentimentul patriotismului s'ar purifica de ura pe care o implică în forma lui actuală, ură care într'atât îl pângărește, încât face pe mulți oameni luminați, care-și dau seama că interesele unui neam nu pot fi izolate și desolidarizate de interesele întregii omeniri, să-l considere ca o formă de egoism colectiv și să-i tăgăduiască valoarea. Și în adevăr, cu actuala organizare a armatelor, prin care se ajunge la absurdul rezultat de a întrebuița forța celor harnici și utili, pentru apărarea privilegiilor celor trândavi, patriotismul apare ca o minciună răspândită și întreținută cu rea credință.

Ași vrea în lucrarea mea să precizez înțelesul cuvântului patriotism, și să arăt că el însemnează nu numai o legătură tainică și puternică între o ființă și locul în care s'a născut, nu numai o înclinare de preferare

pentru un anumit mediu, rezultată dintr'o obicinuință și personală și strămoșească de a trăi într'însul. Căci atunci când zicem că patriotismul însemnează *dragoste* pentru țara în care ne-am născut și am crescut, în care sunt îngropați moșii și strămoșii noștri, în care găsim dovezi că au apărat-o prin vitejia lor, în care avem principalul nostru așezământ și averea ce am agonisit prin munca noastră, în care pretutindenii răsună graiul ce înțelegem mai bine și iubim mai mult, țara de ocrotirea legilor căreia ne bucurăm, ale căreia dealuri și munți și văi și zări și ape și cântece ne par mai frumoase decât oricare altele, — nu exprimăm altceva, decât un sentiment de complacere, un sentiment de preferare pentru mediul în care ne-am obicinuit să trăim și prin noi înșine și prin înaintașii noștri. Dar această robie la mediu nu e un sentiment specific omenesc, el există la toate viețuitoarele: ba la unele legătura lor cu mediul în care s'au născut e așa de indisolubilă, încât nici nu pot supravețui unei strămutări dintr'însul.

Pentruca patriotismul să merite a fi considerat ca un sentiment nobil și special omenesc, el trebuie să însemneze ceva mai mult decât dragoste de lucrurile în mijlocul cărora ne-am obicinuit să trăim; el trebuie să însemne dragoste mai ales de toți aceia

cu care conviețuim, dorința sinceră de a conlucra la îmbunătățirea soartei tuturor, făcându-i să se împărtășească de toate roadele progresului și civilizației — și în sfârșit, fără nici o ură împotriva celorlalte popoare, dorința de a fi nu temuți de ele, ci iubiți și respectați pentru toate calitățile noastre. Aceasta e însemnarea pe care ar căpăta-o patriotismul prin organizarea armatelor în vederea construirii. Pe când azi, tocmai cei ce chinuesc în chipul cel mai neomenos mulțimea, tocmai cei care-i speculează nevoile ei cele mai imediate, spre a-și plăti satisfacerea tuturor nevoilor artificiale ce și-au creat printr'o falșă concepție asupra progresului, — tocmai ei sunt acei care se reclamă mai patrioți, tocmai ei sunt cei ce de pe toate tribunele vorbesc cu *tremolo* în glas despre „scumpa lor țară“, ei, care crează prin nedibacea lor cărmuire stări de lucruri revoltătoare, rămânând ca atunci când mulțimea exasperată e în pragul răsvrătirii, să recurgă la războiu, ca la un derivativ și un excelent mijloc de raliere prin indicarea unui presupus dușman din afară.

Nu încape nici o îndoială că cărmuitorii popoarelor nu se vor pune niciodată de acord ca să realizeze această reformă. Dar să fie adevărat că o țară n'ar putea sin-

gură s'o întreprindă, pentru că s'ar expune să fie cotropită de vecini? Nu cred. Eu dacă aş fi suveran, n'aşi sta o clipă la îndoială. Şi n'ar fi timp mai prielnic pentru încercarea acestei experienţe, decât după sfârşitul războiului actual. Atunci toate ţările beligerante vor fi atât de obosite, atât de istovite şi atât de desgustate de războiu, încât e de prevăzut că multă vreme nu vor relua armele. Se poate prezice că după acest fioros măcel, din care toate ţările vor eşi sleite şi înglodate în datorii, va urma o lungă epocă de pace. Ei bine, de această împrejurare aşi profita, pentru a întreprinde cu propria mea ţară o experienţă profitabilă şi ei şi întregii omeniri. A doua zi de încheierea păcii aşi lăsa ca toate ţările vecine să continue de a-şi cheltui o însemnată parte a bugetului în înarmări, de a-şi sustrage în fiecare an atâţia oameni dela munca constructivă, punându-i să consume fără a produce nimic şi de a-i învăţa să distrugă, — într'un cuvânt le-aşi lăsa să urmeze pe drumul de rătăcire care le-a dus la războiul actual, şi singur a-şi organiza armata ţarei mele în vederea construirii. Aşi înscrie în constituţia ţării mele, care sunt lucrările de utilitate publică, fără îndeplinirea cărora interesele tuturor sunt primejduite sau vătămăte; toate aceste lucrări le-aşi împlini prin armata organizată şi in-

struită în acest scop — și ași păstra toate pedepsele — ba încă le-ași înăspri — împotriva nesupușilor sau dezertorilor, socotind ațâțarea la nesupunere ca o crimă în contra patriei.

În 15 — 20 de ani, prin munca acestei armate, nu numai că ași repara toate stricăciunile pricinuite de războiu, dar ași aduce țării mele atâtea binefăcătoare prefaceri, ași răspândi până în cele mai depărtate colțuri ale ei atât prisos de bine și de frumos, încât vrând-nevrând vecinii, care nu vor fi voit să întreprindă dela început această reformă, ar fi siliți, față cu rezultatele realizate de țara mea, să recunoască enorma ei valoare.

Acei ce nu cugetă ca mine vor răspunde că mi-ași expune tronul și țara, că prosperitatea realizată de țara mea ar fi pentru vecini o ispită, care i-ar îndemna nu la imitare, ci la cotropire.

O asemenea afirmare e foarte discutabilă. Cum spuneam mai sus, e foarte probabil, e aproape sigur că cel puțin 20—30 de ani nici unul din popoarele ce ne înconjoară nu se va gândi să reînceapă războiul; iar dacă, după scurgerea acestui timp prosperitatea realizată de țara noastră ar îmbrânci pe vremea din țările vecine la cucerire, ei bine! eu nu cred că ar putea-o face, pentru mai multe cuvinte.

Mai întâi țara mea prin prosperitatea pe care ar atinge-o ar reprezenta pentru țările mari din apus un client bogat, a căruia dispariție nu le-ar putea fi indiferentă; și apoi, din fericire, există de pe acuma o opinie publică mondială, aceea care s'a revoltat de nota adresată de guvernul austro-ungar Serbiei, aceea care s'a revoltat de violarea neutralității Belgiei, aceea care a îmbrâncit în războiul actual America. Această opinie publică este cu mult mai idealistă decât își închipuesc preținsele „*spirit practice*“, a căroră politică practică a adus popoarele în capiştea pieirei de azi. Această opinie publică, a căreia forță peste 20—30 de ani va fi sporită cum nici nu putem bănuși azi, sunt încredințat că s'ar revolta și n'ar tolera ca un vecin hrăpăreț să cotopească o țară, care a întreprins o experiență utilă întregii umanități.

Lucrul nu e numai probabil, lucrul e sigur.

Dar presupunând imposibilul, presupunând pe de-oparte că prosperitatea realizată de țara mea n'ar servi de nici un învățământ vecinilor, ci ar fi pentru ei numai o ispită de cucerire, — presupunând mai departe că existența sau dispariția unei țări prospere ar fi indiferentă celorlalte țări, — presupunând în sfârșit că opinia publică mondială ar rămâne indiferentă față cu ex-

periența întreprinsă de țara mea, în interesul întregii umanități și că ar exista nepăsătoare față cu agresiunea unui vecin lacom, — ei bine! decât continuarea pe drumul de rătăcire de azi, decât asfixierea popoului sub dări grele, făcute în vederea apărării, în paguba instrucției, sănătății și construirii, fără nici măcar garanția că înarmarea mă pune în mod sigur și neîndoios la adăpost de cotropire, — ași prefera să-mi risc tronul și țara în scopul servirii întregii umanități; ași considera ca o mare cinste și o mare fericire perspectiva de a intra în istorie sub numele de *idealistul care și-a pierdut tronul organizându-și armata în vederea construirii*. Cât despre țară, ea n'ar pieri. Neamurile nu pier. După mai bine de 100 de ani de dominație străină, neamul polonez n'a pierit; cu atât mai puțin n'ar pieri un neam, care ar experimenta o reformă cu scopul slujirei umanității. De altminteri mi-ași lua măsuri. De mic, de cum ar începe să vorbească, ași învăța pe tot copilul să cunoască înaltul țel ce și-a propus țara lui; din școlile primare i-ași inculca în suflet dragoste pentru toți oamenii, dar ură de moarte împotriva acelor care l'ar stânjeni vre-odată dela împlinirea aceluiaș țel. Dar încă odată, teama că țara care ar întreprinde singură o asemenea reformă ar fi cotropită de vecini, e o afirmare nedo-

vedită și foarte puțin probabilă. Faptul zoologic că au pierit lighioanele extrem de înarmate și că urmașul maimuței dezarmate a ajuns regele naturii ne poate dovedi netemeinicia acestei temeri.

* * *

Iată, iubite nene Mache, ideile pe care ași vrea să le dezvolt în lucrarea mea. Le supui dreptei și înțeleptei dumitale judecăți, — și, așteptând cu mare nerăbdare părerea și deslegarea dumitale, te rog să primești încredințarea dragostei și respectului ce-ți păstrez.

P. S. Uitam să-ți spun că ideea organizării armatei în vederea construirii nu exclude ideea existenței unei poliții, pentru paza ordinii interioare a statului, pentru aducerea la îndeplinire a condamnărilor hotărâte de puterea judecătorească și pentru înfrânarea setei nemăsurate de drepturi fără îndatoriri, ce adeseori șarlatanii atâță în spiritul mulțimei naive, cu scopul criminal de a se folosi de forța ei, pentru realizarea ambițiilor lor.

Bine înțeles că poliției nu-i vor trebui nici tunuri, nici automobile blindate, nici atâtea alte născociri diabolice necesare armatelor distructive de astăzi.

Dragul meu,

Ți-am primit amândouă scrisorile, le-am cetit cu mare luare aminte și mă grăbesc să-ți răspund că aprob toate adevărurile cuprinse într'insele. Scrie-ți cartea. Dumneata nefiind cârmuitor, nu dispui de puterea de care dispun cârmuitorii spre a-și pune în aplicare ideile. Singura dumitale putere e persuasiunea; scrie-ți cartea, tipărește-o, dă-i drumul în lume și, fără a te aștepta că ea își va produce de îndată roadele, nu te îndoii o clipă că omenirea va ajunge, încotro o îndemni dumneata să meargă. Ideia dumitale cadrează prea bine cu ideile noastre de progres, — prin armata organizată în vederea construirii atât de sigur s'ar realiza un minus de durere, un minus de egoism și un plus de conștiință, încât este peste putință ca omenirea să n'o înțeleagă.

Ce bine ar fi ca această mântuitoare reformă să vie de sus în jos, să vie adusă

de înțelepciunea cârmuitorilor, nu de răsvrătirea cârmuitorilor. Tare mi-e însă teamă că lucrurile nu se vor întâmpla astfel și că și acest mai bine al popoarelor va fi smuls cu violență din mâna celor ce le cârmuesc. Ceeace va împiedica venirea de sus a acestei reforme e că oamenii politici sunt lipsiți de curaj, nu-și dau seama că niciun progres, în niciun domeniu, nu se poate realiza decât cu îndrăsneală. Ce înapoiată ar fi încă locomoțiunea și chirurgia bunioară, dacă nu s'ar fi găsit oameni îndrăsneți, cari să întreprindă experiențele pline de riscuri, din care a rezultat atât progres. Pe de altă parte organizarea actuală a armatelor concordă prea bine cu interesele cârmuitorilor, pentru ca să se hotărască s'o modifice cum ceri dumneata. Instinctul conservării situațiilor și privilegiilor lor le șoptește că, deși armata așa cum e organizată azi, nu mai e un scut de apărare a primejdiilor din afară, e un formidabil instrument de constrângere, cu ajutorul căruia își pot impune voința, oricât de contrarie ar fi intereselor popoarelor și umanității. Armata de azi e garanția păstrării *ordinei constituite*. Și doar vezi cu ce venerație pronunță aceste cuvinte guvernantul ajuns la cârmă, acelaș om care până în ajun găsea legitime orice măsuri de răsturnare a guvernantului precedent.

A turbura ordinea constituită e cea mai mare crimă ce poate comite un cetățean. Dar cârmuitorul nu va tolera comiterea ei; are un instrument sigur cu care s'o împiedice: armata. Și pentru ca acest instrument să poată funcționa cu precizie, el trebuie, ca orice instrument, să fie lipsit de conștiință, lipsit de putere de împotrăvire, el trebuie să funcționeze în mod automat și mecanic, la voința cârmuitorului.

De aceea însușirea de căpetenie ce se cere armatei e *disciplina*; de aceea ea n'are voie, nu numai să cârtească, dar nici să aibă vre-o părere asupra cârmuitorului; de aceea deși cârmuitorul socotește că „politica e o artă grea, o slujbă de semizeii“, totuși tăgăduiește armatei dreptul de a se amesteca în politică, pentru că „ea trebuie păstrată pură și neprihănită de murdăria frământărilor politice“. Ea trebuie să fie *marea mută*, gata să înăbușească oricând încercările de turburare a ordinii constituite.

Numai așa, în anumite împrejurări, regimentul din cutare regiune poate fi trimis să împuște pe tulburătorii ordinii constituite din altă regiune.

Cunoști desigur cuvintele, pe care, cel mai reprezentativ cârmuitor, le-a adresat recruiților unor trupe din armata sa, cu prilejul depunerii jurământului: „Recruți! Să nu ui-

tați niciodată că armata germană trebuie să fie gata să sdrobească cu aceeași înverșunare dușmanii dinăuntru ca și pe cei din afară. Azi necredința și nemulțumirea s'a încuibat în țara noastră. Deci dintr'un moment într'altul puteți fi chemați să trageți asupra rudelor, tatălui, mamei, surorilor și fraților voștri! Porunca mea trebuie executată cu voioșie și fără cârtire! Va să vă împliniți datoria fără să vă ascultați glasul inimei voastre". Vezi cine sunt pentru cârmuitor dușmanii dinăuntru: necredincioșii și nu necredincioșii în Dumnezeu, ci necredincioșii în priceperea lui și în valoarea ordinei constituite și nemulțumiții cu acea ordine. Nimeni n'are voie să se îndoiască, sau să fie nemulțumit de acea ordine. Pe acel ce se îndoiește sau e nemulțumit, soldatul trebuie să'l împuște când i se va porunci, măcar de i-ar fi rudă, frate sau tatăl!

— E bine să fie așa, — se vor fi gândind unii, — numai așa poate fi garantată ordinea împotriva revoluțiilor.

Doar atât că ideia de ordine e foarte relativă și nimic nu e mai ușor, decât să socotim drept dezordine ordinea ce nu ne convine. Eu scriu la masa mea. De jur împrejurul meu stau deschise patru — cinci cărți și caete, fără nicio simetrie. Când voi fi isprăvit de scris, ași vrea ca lucrurile să fie lăsate așa, pentru ca la întoarcere

să-mi pot regăsi cu ușurință firul gândirei. Dacă după ieșirea mea, intră servitoarea, ea consideră lucrurile din punctul de vedere al ușurinții scuturatului; bombăne; închide cărți și căete și le așează frumos, simetric, după mărime, spre marea ei mulțumire, dar și spre marea mea disperare.

Negreșit, peste ordinea ce convine în particular și vremelnicele fiecăruia, există o ordine superioară, stabilită în interesul tuturor. Dar această ordine nefiind opera unei rațiuni superioare și impecabile, ci operă omenească, isvorâtă din împrejurări trecute, se întâmplă foarte adesea ca ordinea constituită să continue încă de a conveni minorității conducătoare, când a încetat de mult de a mai conveni majorității cârmuiților și întregii omeniri. Și ce mai luminoasă și mai tragică pildă, decât tocmai păstrarea organizației actuale a armatelor? Cei ce văd în menținerea armatelor actuale o garanție împotriva revoluției uită că popoarele nu s'au revoltat niciodată de plăcere, ci de nevoie, când le-a ajuns cuțitul la os; că popoarele doresc propășirea pacinică, că toate frământările, toate svârcolirile și toate ațâțările ambițioșilor sau demagogilor nu ajung să hotărască un popor bine cârmuit, să părăsească viața cuminte și liniștită, pentru a face revoluție; că asemenea ațâțări nu prind decât pe un substrat de adânci nemul-

țumiri, isvorâte dintr'o guvernare rea, multă vreme îndurată cu resemnare, revoluția nefiind decât un act reflex de protestare, împotriva unei jene intolerabile, așa cum este scuturatul pielei unui animal când îl mușcă un tăune. Pentru înfrânarea răsvrătirilor uneltite, care n'au la baza lor revolta împotriva unei nedreptăți reale și strigătoare poliția e de ajuns.

Și apoi nu repetă fiecare, ca un adevăr indiscutabil adagiul: *fiecare popor are guvernul pe care-l merită?* Or, ce beznă complectă trebuie să domnească în mintea cuiva, pentru ca pe deoparte să afirme că popoarele au guvernele ce merită; iar pe de altă parte să recunoască dreptul de a ucide pe cei ce prin nemulțumirea lor ajunsă până la revoltă, se silesc să dovedească că merită altă ocârmuire! Dar cum spun armata organizată în vederea distrugerii dă cărmuitorilor puțința de a-și impune voia. Fără bizuirea pe puterea de distrugere și pe disciplina armatei monarhiei și mai ales a armatei aliaților lor, cărmuitorii unguri nu ar fi putut să ducă vinovata politică de îngenunchiere a celorlalte naționalități, — fără bizuirea pe acest instrument de tortură, n'ar fi putut să nesocotească dreptele lor plângeri și să puie în aplicare nebuna năzuință de a le maghiariza, nici n'ar fi putut să subordoneze

interesele omenirii pseudoideei de *unitatea statului maghiar*, nici mai ales nu ar fi putut să săvârșiască odioasa crimă de a porni să nimicească un popor, pentrucă prin legitimile lui protestări, stânjenea tiranica lor cârmuire.

* * *

De aceea, dragul meu, sunt sigur că simți temeinicia îndoielilor mele că reformarea armatei în sensul vederilor dumitale va veni de sus. De altminteri citești ca și mine cuvântările cârmuitorilor din toate țările. Ai auzit din gura vreunuia propunerea organizării armatelor în vederea construirii? Nu. De ce? Pentrucă nu le convine. Ce propun ei pentru evitarea recăderii omenirii în grozăvia de azi? Crearea de state tampoane, limitarea înarmărilor, această jumătate de măsură, cum prea bine zici dumneata, și grea de realizat și ineficace; și mai ales creare de state pe baza principiului naționalităților.

E de netăgăduit că într'un stat unitar ca naționalitate vor fi mai puține frământări, mai puține ciocniri; dar întronarea principiului naționalităților nu rezolvă chestiunea războaelor. Las la o parte dificultățile de realizare a întronării acestui principiu; și sunt dificultăți destule. Unele provin din impreciziunea noțiunii de naționalitate;

iar dacă prin *naționalitate* s'ar înțelege precis: un grup de oameni având credințe și datini deosebite și vorbind o limbă deosebită, rămâne întrebarea: ce număr de indivizi trebuie să aibă un asemenea grup, pentru a putea fi socotit ca naționalitate aparte, având dreptul la o de sine cârmuire? Sunt Armenii o națiune? dar Albanezii? dar Rutenii? Alte dificultăți provin din existența unor insule cu o populație deosebită ca naționalitate, de aceia a țării în care sunt încercuite. Dar presupunând toate aceste dificultăți învinse, presupunând mai mult, că printr'o operațiune mecanică — (așa cum, când scuturi o cutie care conține alice de dimensiuni deosebite, ele se grupează după mărime) — ai putea să strămuți grupurile de diferite naționalități, diseminate ici și colo și că le-ai aduna la un loc, — ai rezolvat oare chestia războaelor, dacă menții organizarea actuală a armatelor? Azi convețuirea oamenilor de naționalități deosebite, prin stabilirea de legături de prietenie și de înrudire, temperează într'o oarecare măsură vrăjmășia lor; mâine, dacă i-ai separa, dacă i-ai grupa pe naționalități, dar le-ai permite să continue de a avea fiecare armata lor, dușmănia ar crește. E evident și cu toate astea, vezi că niciunul dintre cârmuitori nu vorbește de modificarea armatei în vederea construirii, deși ar fi sin-

gurul mijloc eficace pentru înlăturarea războaelor.

Totuși această schimbare va veni, — n'am nicio umbră de îndoială.

* * *

Mi-am permis să citesc scrisoarea duminică din urmă lui R, care știi că e un om cuminte. A ascultat-o cu mare luare aminte; i-a plăcut foarte mult; dar am auzit dela dânsul trei obiecții, care deși n'au valoare, poate ar trebui discutate și combătute, căci faptul că ele s'au ivit în mintea lui R, dovedește că ele se vor ivi și în mintea altora. Iată-le:

1. Dacă statele ar săvârși prin ostașii lor toate lucrările enumerate în scrisoarea duminică, ce s'ar face ceilalți muncitori, care azi trăesc tocmai din ceea ce câștigă prin asemenea munci.

2. E posibilă impunerea muncii obligatorii? nu constituie ea o violare a libertății individuale?

3. Nu cumva prisosul de bine, ce de nețăgăduit ar aduce cu sine o asemenea reformă, ar face ca omenirea să se înmulțească peste măsură?

Dumneata vei găsi desigur o mulțime de argumente pentru combaterea acestor obiecții. Eu am răspuns lui R, astfel: 1. Cea

mai însemnată parte din lucrările enumerate de prietenul nostru nu se săvârșesc de loc, pentru că nimeni nu dispune de o echipă de muncitori atât de numeroasă, câtă s'ar cere, și câtă pune la dispoziția statului serviciul obligator al armatei; și în orice caz munca din ce în ce mai rațională și mai intensivă a pământului și lucrările de utilitate privată vor fi un câmp destul de vast de activitate pentru muncitorii de oricând. Cu toată captivarea crescândă a forțelor naturii și cu toată sporirea continuă a mașinismului muncitorii găsesc de lucru pretutindeni.

2. Desigur că serviciul obligator al armatei constructive este o știrbire a libertății individuale; dar această știrbire există și azi. Deosebirea e că de unde azi se siluește libertatea cetățeanului, pentru a fi silit să primească o instruire, din care va rezulta în mod fatal războiul și toată ruina legată de el; cu armata organizată în vederea construirii i se siluește libertatea, pentru a ridica patria la culmi de perfecționare și de prosperitate incalculabile. 3. Dacă teama că o viață mai bună ar face ca omenirea să se înmulțească peste măsură ar fi întemeiată, atunci ar trebui să considerăm drept o greșală și o rătăcire tot progresul medical al omenirii; ar trebui să socotim toate vaccinurile, toate se-

rurile, toate mijloacele de profilaxie, de împușinarea mortalității și de prelungire a vieții ca niște greșeli neertate. Dar niciun om cu mintea întreagă nu le consideră astfel. Teama înmulțirii peste măsură a omenirii e o copilărie. Studiul biologiei ne dovedește nu numai că, cu cât un animal e mai jos pe scara biologică, cu atât e mai prolific; dar că în sânul aceleiași spețe, cu cât animalul trăește în condiții mai rele, cu atât se prăsește mai mult. Lucrurile se întâmplă în așa fel, încât parcă speța s'ar simți amenințată de pieire, când individul trăește în condiții ticăloase și ar căuta să reacționeze împotriva acestei primejdii, făcându-l să se prăsească mai mult, decât un individ care trăește în condiții mai bune. Știu bine că acest fenomen are explicații fiziologice mai întemeiate, decât această explicație finalistă; fapt cert este însă că omenirea trăind în condiții mai bune, va fi mai puțin prolifică.

* * *

Termin, dragul meu, urându-ți încă odată sănătate și spor la muncă. Nu te aștepta la altă răsplată, decât la aprobarea propriei dumitale conștiințe, care trebuie să-ți spună că scriindu-ți cartea ți-ai împlinit o datorie.

Din partea celorlalți mai curând să te aștepți la rău, decât la răsplată. Eu în locul dumitale a-și pune cărții ca moto:

Dacă te-ai hotărât să spui adevărul, pregătește-te de suferință.

VERIFICAT
2007

VERIFICAT
1987

VERIFICAT
2017

ACEST VOLUM S'A TIPARIT
IN ATELIERELE «CARTEA
ROMANEASCA» IN LUNA
APRILIE 1941